

ԱԵՍՐՈՎ ՎԵՐԴ-

ԵՐԱՅԻՄ
ԵՐ ՆԻՍՅՈՒ
ՆԻՍՆԱԳՐՈՒ
ԵՆԵՂԵՐՆԵՐ

ԳՐԱԿԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷՋՄԻԱՆԻ

Եժմիածին
и древнія Армянскія Церкви

SERIE A

Etschmiadzin
und die ältesten
ARMENISCHEN Kirchen

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ

Հայաստանը հնութիւնների աշխարհ է. դոցա մէջ առաջի տեղը բռնում են շէն և անշէն վանքեր ու եկեղեցիներ, աւերակ բերդեր, դղեակներ, քարվանսարաններ, ընդարձակ գերեզմաններ ևլն. Կան աւելի հին՝ նախաքրիստոնէական և նախապատմական մնացորդներ. Թէ մի և թէ միւս շրջանից ընդարձակ ջրամբարների, մեծամեծ ճարտարաշէն ջրանցքների, հաղորդակցութեան գեղեցիկ ճանապարհների մնացորդները պատկառանք և հիացում ներշնչող ձեռնարկութիւններ են. Դոքա բոլորը մի բան են ապացուցանում, որ այդ երկրի վրայ ապրող ժողովուրդները մտածել են ոչ միայն առօրեայ խղճով կեանքի մասին, անցրել են օրերը ոչ միայն, ենթակայ դարերի ոգուն, պատերազմներ մղելով և պաշտպանուելով, այլ որ նոքա ունեցել են յառաջադիմելու մեծ պահանջ, խրախուսել են արուեստները, առաջ են մղել քաղաքակրթութիւնը և վայելել նրա լաւագոյն պտուղները. Հնութեան առանձին վերցրած մի յիշատակարանով, եթէ նա լւր որ և է յատկութիւնով ուշադրութեան արժանի է, գրաւուում ենք, երբեմն յափշտակում. ապա փորձենք ի մի հաւաքել մի քանի այդպիսի յիշատակարաններ, դասաւորել որ և է սիստեմով, համեմատել իրար հետ, որքան աւելի զօրեղ և աւելի կենդանի կլինի նոցանից ստացած տպաւորութիւնը. Հայաստանում շատ քիչ ուշադրութեան արժանի հնութիւն կայ, որ կամ մասնագէտ ուսումնասիրողի և ճանապարհորդի կամ պատահական գրողի ուշադրութիւն

նից խուսափած լինի, բայց շատ քիչ բան են այնքան հարուստ յիշատակարաններից մասնաւորապէս առնուել և քննուել։ Այդպիսի մասնաւոր և խիստ չափադրգին խընդիրներինք ենք կամարում հայ ճարտարապետութեան ուսումնասիրութիւնը, ցոյց տալով նրա իրական պատկերը և նրա կապը ընդհանուր ճարտարապետութեան հետ։ Այս փորձը կամենում ենք անել։ Մենք որոշեցինք ըստ կարելոյն ճիշտ բայց համառօտ տեղեկութիւններ հաւաքել ամենից առաջ հայ եկեղեցիների մասին, ստուգել նոցա պատմական և արձանագրական աղբիւրները, որոշ շրջանների վերածելով տալ դոցա նկարագրութիւնը։ Որքան էլ ցանկալի էր ունենալ միաժամանակ նաև շինութիւնների մասին զուտ տեխնիքական բացատրութիւններ, համապատասխան նկարներով և յատակագծերով, բայց դա մեր ոյժից վեր և մասնագէտ ճարտարապետի գործ է։ Եթէ օգնութիւն ունեցանք, այդ էլ կկատարենք. առայժմ կը փորձենք գտնէ ամեն անգամ տալ նկարագրած շինութեան լուսանկար պատկերը։

Առաջի փորձը կատարում ենք սկսելով Զուարթնոց եկեղեցու նկարագրութիւնով, որի շնորհիւ իսկապէս ըսկսեցինք հետաքրքրուել առաջագրած խնդրով և նրանով զբաղուել։ Այդ եկեղեցին Հայաստանի մինչև եօթներորդ դարի կառուցած բոլոր շինութիւնների գլուխ գործոցն է և, որովհետև եօթներորդ դարում խիստ զարգանում է հայ ճարտարապետութիւնը, կթուենք այն բոլոր շինութիւնները, որ կառուցուել են աւելի շուտ և այդ դարում։ Դա հայկական ճարտարապետութեան ինքնուրոյն արտայայտութեան առաջի ծաղկեալ շրջանն է և արժէ առանձին առնել և քննել։

Այս աշխատանքով պարտական ենք էջմիածնի միաբան Սաչիկ վարդապետի Զուարթնոցը բաց անելու համար կատարած պեղումներին, որոնք այնքան մեծ հետաքրքրութիւն չարժեցին իրենց չափազանց մեծ արդիւնքներով։ Նա պեղումները սկսեց 1900 թուի Մայիսի 29-ին։

կանխապէս թոյլտուութիւն ստանալով Կայսերական Հր-
նագիտական Յանձնաժողովից և շարունակեց մինչև
1904 թ. Օգոստոսի 13-ը ¹⁾։ Խաչիկ վարդապետը պատ-
րաստուած է իւր պեղումների մասին տեղեկութիւններ
հրատարակել, բայց սրովհետև գործի հետաքրքրութիւնը
մեծ էր, ուստի իմ Պետերբուրգում գտնուած ժամանակ
1902 թ. ամառը Հնագիտական Յանձնաժողովը ինձ յանձ-
նեց Խաչիկ վարդապետի ուղարկած լուսանկարները և
նրա գտած իրերի երկու համառօտ ցուցակ, խնդրելով
այդ մասին մի բան գրել։ Աշխատանքի ընթացքում աւելի
գրաւուեցի և իմ վերոյգրած ծրագրով շարագրութիւն
գրեցի, որ տպագրուեց Ընկերութեան Յայտարարութեան
եօթներորդ տետրակում, այս վերնագրով. — *Раскопки*
развалин урочища Св. Григория близ Эчмиадзина — Էջ-
միածնի մօտի Ս. Գրիգոր եկեղեցու պեղումները ²⁾։

Նախ քան աշխատութեանը ձեռնարկելը, Պետեր-
բուրգից դիմեցի հայր Խաչիկին և նրան յայտնելով իմ
ստացած յանձնարարութիւնը և դիտաւորութիւնը, խընդ-
րեցի մի շարք հարցերի պատասխան. սակայն նա իմ
նամակը թողեց անպատասխան և յօդուածիս մէջ թե-
րութիւններ մնացին։

Այդ աշխատանքը իբրև առաջին պրակ (serie) հրա-
տարակուած ենք հայերէն լեզուով, ոչ իբրև թարգմանու-
թիւն, այլ խիստ փոփոխուած, աւելացրած և լրացրած։
Աշխատանքի հայերէն տպագրութիւնը հնարաւոր է շնոր-
հիւ այն բանի, որ Հնագիտական Յանձնաժողովից ձրի
ստացայ 30 հատ պատրաստի կլիշաներ. բայց համեմատ

1) Այդ թուին նա. մինչև օրս էլ անյայտ մնացած պատճառով.
արտորուեց Ռուսաստանի խորքերը. Տեմնիկով քաղաքը ճինդ տարով,
բայց բարեբախտաբար մի տարի յետոյ վերադարձաւ եւ կարող է շարու-
նակել իւր թերի գործը։

2) Извѣстія С. Петерб. Имп. Арх. Комитета. VII Выпускъ,
4⁰, էջ 48 եւ 20 տախտակ նկարներով։

գրքի ընդարձակ ծրագրին, նախկինի վրայ աւելացրի նոր նկարներ: Ճարտարապետ պ. Թորոս Թորոմանեանը նկարեց բոլոր շինութիւնների ընդհանուր յատակագիծը, ճարտարապետ պ. Քրիստափոր Տէր-Սարգսեանը պատրաստեց բուն եկեղեցու մանրադննին յատակագիծը, իսկ տիտելը՝ բլաթի նկարը պատրաստել է նկարիչ Ս. Գաբրիէլեանը: Հանգամանքները խանգարեցին երկու տարի առաջ պատրաստած գործը լոյս ածելու, որ տպագրում եմ այժմ, այն էլ ամսաթերթի մէջ, մաս մաս: Կյաջողութիւն արդեօք միւս պրակներն էլ տպագրել թէ ոչ, նիւթը պատրաստ է, բայց ձրի կլիշաներ չունենալով, ինչ խօսք տպագրութիւնը մեծ ծախք կպահանջի:

Ա. Գ.

Ա.

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՑԵՂՆ ՈՒ ԱՆՈՒՆԸ

Եկեղեցու աւերակները գտնուում են Արարատեան դաւոթի վրայ, Էջմիածնի վանքից դէպի արեւելք մօտ չորս վերստ, Հռիփ-միմէի վանքից մօտ երեք վերստ հեռու: Արարատեան դաշտը Քասախ և Սև ջուր գետերի եղերքներում, գլխաւորապէս այնտեղ՝ ուր ընկած է Վաղարշապատ գիւղը իւր վարելահողերով, ներկայացնում է ընդհանրապէս հարթ տարածութիւն. միայն Հռիփսիմէի վանքից սկսած դաշտավայրը սկսում է բարձրանալ, կորչում է հարթութիւնը տեղի տալով բարձրավանդակի՝ լայն փռուած մեծ և փոքր բլուրներով: Այդ բարձրաւանդակի սահմանները, աւերակ եկեղեցու անմիջական շրջակայքն առած, կաղմում են երկու կողմից, այսինքն հարաւ-արեւմուտքից Էջմիածնի վարելահողերը, հիւսիսից Աթաբէկ-եանների կալուածք Ներսէսապատ գիւղը և Էջմիածնի Հնձանափոս կոչուած կալուածքը: Միայն արեւելեան կողմից այդ տարածութիւնը գնալով աւելի է բարձրանում դէպի Վաղարշապատի խաղողի այգիները և աւելի հիւսիսում, դէպի Օշականի դռերը (առապարները): Ամբողջ տարածութիւնը որ կարող է ուղիղ գծով հարաւից հիւսիս հաշուած մօտ երեք վերստ երկարութիւն ունենալ, ենթակայ է Քասախ և Հրազդան գետերի ջրերին և կարող է ոռոգուելով՝ առատ բուսականութեան և պտղաբերութեան յարմար մակերեսով ծառայել: Սակայն ջուր չստանալով ներկայ վիճակում անապատի կերպարանք ունի, արեւակէղ մակերեսով, զուրկ բնութիւնը կենդանացնող բուսականութիւնից: Միայն կանուխ դարունանք, կարճ ժամանակով, հողը ծածկւում է ցանցառ բոյսերով, գոյնզգոյն և խիստ հոտաւէտ ծաղիկներով, կարճ ժամանակեայ սընունդ մատակարարելով վանքի և գիւղի անասուններին, գլխաւորապէս ոչխարներին:

Ամռան այստեղ ամեն ինչ չորանում է և հողը կատարեալ անապատի տիւր և վհատեցուցիչ կերպարանք է ընդունում: Բայց բաւական է աչքեր բարձրացնել այդ աննշան տարա-

ծուծիւնից, ձեր առաջ պատկերանում է Արարատեան դաշտի սքանչելի տեսարանը. հեռու հորիզոնի վրայ, հիւսիս-արեւելեան կողմում, բարձրանում է յաւիտեանական ձիւնով ծածկուած Մեծ Արարատը. որը աչքի տեսողութեան համար, արեւմտեան-հարաւային կողմից Հայկական-Պար լեռնաշղթայով կարծես թէ սերտ միանում է Արագածի ցից ցից գագաթներին հետ. իսկ սա իւր կողմից հարաւ-արեւելից թեւերը տարածում է դէպի Արայի լեռաը, որպէս զի արեւելա-հիւսիսային կողմով՝ Գեղարքունեաց լեռնաշղթայի հետ կցորդուելով, նորից գայ միանայ փոքր և Մեծ Արարատներին գագաթներին Այսպիսով կազմում է բարձրաբերձ գագաթները — որ միայն ամառուայ տաք ամիսներում են ձիւնից ազատուում — սեպացած ժայռերի մի վիթխարի շղթայ, որ չըջտիակում է Արարատի ընդարձակ դաշտավայրը։ Այդ դաշտի միջով օժապոտյա դալարումներով, ամբողջ ուղղութեամբ կտրում անցնում է Նրասիւր իւր վտակներով՝ Հրազդան, Քասախ և Սև ջուր գետերով։ Դոցա հովիտներն մշակած դաշտերը բազմաթիւ կաշամասի, ծիրանի և այլ ծառատունկներով և խաղողի այգիներով, կարծես կանաչ ժապաւէններով եղերում և գեղեցկացնում են ընդարձակ դաշտի միատեսակութիւնը։ Գեղեցկութեամբ և աննման վեհութեամբ հաղուադիւտ և միակ է այդ ամբողջ տեսարանը, որի կենդրոնում ընկած են Հայաստանի մեծագոյն և ամենանուիրական սրբավայրերը. Ս. Էջմիածին, Հոփսիմէ, Գայիանէ, Շողակաթ և Զուարթնոց վանքերը։

Հայաստանի հնագոյն նշանաւոր վանքերը շինուած են ըստ մեծի մասին բարձրավանդակ դիրքերի վրայ, բարձր բլուրների, խոր, սեպացած ձորերի վեշերի և գետերի ափերի վրայ և դարմացնում են տեսողին իրենց բանաստեղծական և ամուր դիրքերով։ Հնում այդպիսի բնական ամրութիւններից օգտուելով վանքերը ամրացրել, փոքրիկ բերդեր և դղեակներ են դարձրել։ Վանքերը միեւնոյն ժամանակ ամրոցներ էին և էջմիածինը իւր չըջակայ վանքերով, թէև շինուած էին հարթ տարածութեան վրայ, բացառութիւն չէին կազմում, նոքա ևս ազօթատներ և ամրոցներ էին, իսկ չըջապատի տեսարանների վեհութեամբ աննման և բացառիկ են։

Ս. Էջմիածինը և Գայիանէն, Հոփսիմէ և Շողակաթ վանքերը շինուած են մօտ կէս վերստ միմեանցից հեռու, միայն թէ առաջին երկուսը աւելի մօտ են միմեանց, աւելի հեռու միւս երկուսից, որոնք նոյնպէս իրար մօտ են։ Ամեն մի վանք առանձին վերցրած, սովորական աչքի հայացքով, կարծես թէ գտնուում է Արարատեան դաշտի կենդրոնում, հաւասար հեռու Արարատ և Արագած լեռներից։ Նմանապէս այդ վանքերի աղեղնաձև գծի վրայ էր կառուցած

Զուարթնոց եկեղեցին, 3—4 վերստ հեռու նոցանից, Հինգ եկեղեցիներից երկը՝ էջմիածինը, Գայիանէն և Շողակաթը գտնուում են հարթ հաւասար դաշտի վրայ, իսկ Զուարթնոցն ու Հօխիսիմէն չինուած լինելով բարձրավանդակ դիրքերում՝ հեռանկարում միաների համեմատութեամբ աւելի խոշոր են և լայնանիստ։ Այդ բանին նպաստում էր նաև չինութեան արտաքին ձևը։ Սոցա պատերը բարձր էին, գմբէթները ցած՝ ամբողջ կորպուսի հետ սերտ միացած։ Իսկական մեծութեամբ վանքերը պէտք է դասաւորել այսպէս։ Էջմիածին, Զուարթնոց, Գայիանէ, Հօխիսիմէ և Շողակաթ։

Դոցանից չորսը կանգուն են, դարերը և թշնամու աւերիչ սլոժը թէև անհետ չեն անցել նոցա համար, բայց աւերը այնքան մեծ չէ եղել, որ վերանորոգելն ու կարկատելը մեծ դժուարութիւնների հանդիպէր։ Նոյն վիճակը չի ունեցել Զուարթնոցը, Նա ժամանակով ամենից ուշ է չինուել, բացառութեամբ Շողակաթի, որ տասնութնոթներորդ դարու գործ է։ Զուարթնոցի աւերը այնպէս սաստիկ էր, որ երբևէմ փառահեղ տաճարի հոյակապ զանգուածից մընացել են խզնուկ բեկորներ։

Նախ քան պեղման սկսելը, տաճարի տեղը երևում էին միայն մի քանի ցից ցից որ և է ձևից զուրկ զանգուածներ։ Դոցանից երկուսը գլորուած էին հիւսիս և հարաւային մասերում, որ ինչպէս յետոյ երևաց, գմբէթի մասերն էին, ուրիշ երկուսը տաճարի մէջն էին՝ երկու միջի սիւնների բեկորներ։ Սոցա արտաքին կողմի սրբատաշ քարերը հանուած էին, պահելով պատի ներսի մանր քարերի և խճի կրաշաղախը։ Դարերով հաւաքուած և կուտակուած աւազն ու անմաքրութիւնները ամբողջովին ծածկել էին չինութեան բոլոր միւս հետքերը կազմելով մի ընդարձակ, զլխաւորապէս հարաւից հիւսիս լայն փռուած և բաւական բարձր բլուր։ Ուստի, եթէ չունենայինք գրական-պատմական տեղեկութիւններ, հազիւ թէ կարողանայինք առանց պեղումների ենթադրել, որ այդ տաճ. բեկորները եկեղեցու չինութեան մնացորդներ են։

Շրջակայ հայ բնակիչները այդ աւերակներին Զուարթնոց, Առապարի կամ Ղաերի խանգաւած կամ հանգած եկեղեցի էին կոչում։ Սակայն ժողովրդի գործածած անունը և այն, որ այդ աւերակները եկեղեցի են, հազիւ թէ հիմնուած լինին։ հին աւանդութիւնների վրայ։

Առ հասարակ Հայաստանում եթէ որ և է տեղի կամ աւերակի մասին ժողովրդի մէջ պահուած են հին աւանդութիւններ, այն ժամանակ այդպիսի տեղերը հանդիսանում են մի տեսակ պաշտաման առարկայ ժողովրդի համար։ Հայեր, մահմետականներ, նոյն իսկ քիւրդեր մեծ երկիւղածութեամբ են վերաբերում դէպի

այդպիսի տեղերը և աւերակները Օրինակի համար մեծ յանդանդ և մեղք է համարուում ձեռք տալ այդ աւերակների բեկորներին, քանից կամ քարեր տանել նոր շինութեան համար գործածելու¹⁾։ Մինչև անգամ այդպիսի տեղերում բուսող ծառերն էլ են սրբութիւն համարուում և ոչ ոք չի համարձակուիլ նրանց չորացած, դետին թափուած ճիւղերը հաւաքել իւր տունը տանել։ Մասամբ այդ հաւատի շնորհիւ է, որ սուրբ համարուած տեղերում կարելի է նկատել հնադարեան ծառերի խմբեր, կամ հատ հատ վիթխարի ծառ, մասամբ չորացած կախ ընկած ճիւղերով, մանաւանդ բլուրների, առանձնացած աղբիւրների վրայ, մինչդեռ շուրջ բոլոր կտրասել, անհետ կտրցել են հին անտառների վերջի հետքերը։ Նոյն հաւատի շնորհիւ է, որ կանգուն պահպանուած են շատ աւերակ եկեղեցիներ մինչև անգամ մահմեդականների ընդհանրած գիւղերում։

Այդպիսի լաւ վերաբերմունք ժողովրդի կողմից դէպի Զուարթնոց եկեղեցին չենք նկատոււմ, նա ոչ միայն անտարբեր է դանուել դէպի այդ շինութիւնները, նոցա մասին ոչ մի աւանդութիւն չբաժանելով, այլ մինչև անգամ մաքուր սրբել տարել է հողի և աւաղի չրջակայտի տակից դուրս մնացած բոլոր քարերը²⁾։ Գուցէ ժողովուրդը չի էլ իմացել, որ եղած բեկորները եկեղեցու աւերակներ էին, որովհետև նոքա միանալով կաթուղիկոսարանի ընդար-

1) Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, III էջ 588. նկարագրելով Երեւանի գաւառում գտնուած Գառնի հին քաղաքի Տրդատ թագաւորի պալատի աւերակները, շեշտոււմ է տեղական ժողովրդի այդ յատկութիւնը, նրա առելով «Տեղական հայերի յարգանքը դէպի այդ բեկորները այնպէս մեծ է, որ նոցանից ոչ ոք չի ցանկանալ այնտեղից իւր գործածութեան համար վերցնել մի քար կամ կարնիզի մի կտոր. եւ ոչ էլ թոյլ կտայ այդ ուրիշին անելու»։

2) Այս միտքը, անկախ մեզնից, յայտնել է Յուսիկ եպիսկոպոսը. «Բուն ժողովուրդը որ ընդհանրապէս յարգում է եկեղեցիների աւերակները որպէս նախնական սրբավայրեր եւ ուխտատեղիք, հակառակ այդ ընդհանրացած սովորութեան անտարբեր է եղել միշտ դէպի Խանկաբաժ եկեղեցին եւ ոչ մի բարեպաշտական ժգտումն չէ տածել դէպի այն, Այնտեղ չէ վառոււմ մոմ ու զրազ, չէր ծխոււմ խունի ու կնիրուկ, ոչ էլ թողնում են քարերի ծերպերում կամ մացառների վերայ հանդերձից ծուեններ, որոնցով ընդհանրապէս զարդարուած են լինում խաչքարերն ու աւերակ եկեղեցիների մօտ եղած մատուռները» (Վաղարշապատի Առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցին. Արարատ, 1903. 874)։

ձակ չինութիւններին, կաղմել էին աւերակները ընդարձակ կոյտ, որից ժողովուրդը առանց երկիւղ կրելու՝ թէ եկեղեցու քարեր են, օգտուել է հանգրիստ խղճով: Յամենայն դէպս վճռապէս կարելի է պնդել, որ այժմ գործածական դարձած «Զուարթնոց եկեղեցի», կամ «Հանգած ու Սանգարած եկեղեցի» դարձուածները ամենաւերջի ժամանակներում են մուտք գործել ժողովրդի մէջ գրականութիւնից վերցրած տեղեկութիւնների ազդեցութեամբ:

Աւերակների քարերի գործածութեան համար կայ մի ենթադրութիւն եւ որ պակաս հաւանական չէ. այդ այն է, որ նրա քարերը բերել են և գործ են դրել Էջմիածնի չրջապարիսպը չինելիս: Ինչպէս յետոյ կտեսնենք, սիւնների չորս խոյակները անյայտ ժամանակներից բերուած պահուում էին Գէորգեան ճեմարանի բակում. յետոյ այդ խոյակների մի ուրիշ բեկորը գտնւել է Էջմիածնի հիւսիսային պարսպի այն մասում, որ քանդել են Երեմիա եպիսկոպոսի օրով (1893 թուին), միաբանական նոր բնակարանը կառուցանելիս: Քարերի բեկորներից կան նաև Վաղարշապատի գերեզմանատանը: Այդ բանի վրայ իմ ուշադրութիւնը դարձրեց Յուսիկ եպիսկոպոսը: Անձամբ գնացի Էջմիածնի վանքի Ղոյ այգու մօտ եղած գիւղական գերեզմանատունը և այնտեղ գտայ Զուարթնոցի մի խոյակ, ուղիղ միջից կտրուած և իբրեւ գերեզմանաքար յարմարեցրած: Պահուած է խոյակի այն մասը, որ սւնի յունարէն «χαθολίκου»¹⁾ մակագրութիւնը:

1) Սիւների մի քանիսի խոյակների վրայ կան յունարէն գրերով «հերոսէս» եւ «կաթուղիկոս» մակագրութիւնները. այդ մասին տես Ժ. Գլուխը:

ԱՐԴԵՕՒ ԿԱՅԻՆ ԶՈՒԱՐԹՆՈՑԻ ՏԵՂՈՒՄ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱԽԵՐԱԿՆԵՐ

Այս հարցը օտարոտի չպիտի երևայ, եթէ մտաբերելու լինինք թէ ինչպիսի առասպելներ հիւսւեցին այդ եկեղեցու շուրջը, թէ ինչպիսի վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան իջմիածնի միաբանութեան մէջ, որ նիւթ ծառայեց հայ, նոյն իսկ ռուս թերթերին: Մասամբ այդ պատճառով մենք անշահ չենք համարում այդ առթիւ մի քանի խօսք ասել: Հայր Սաշիկը առանց հնադէտ և պատմադէտ լինելու՝ նախ հողակոյտի տակից հրապարակ հանեց Զուարթնոց գեղեցկաչէն եկեղեցին և ապա մատնանիչ արաւ մի քաղաքի աւերակների վրայ, որ ընկած էր ամենքիս առաջ, որի տարածութիւնը տասնեակ անգամներ մեզնից շատ շատերը ռոտով, ձիով, կառքով չբջիլ և անտարբեր մօտովն անցել են: Բայց ինչից ծագեց նրա գիւտի առթիւ եղած ազմուէին ու յուզմունքը, նրա համար, որ նա կարծես խառնում էր երկու միմեանց հետ կապ չունեցող աւերակները: Այդ դեռ հերկը չէ, նա լաւ չհասկանալով իւր գիւտի կարևորութիւնը, սխալ մեկնութիւնների մէջ ընկաւ և ֆանատիկոսի յամառութեամբ աւելի և աւելի խրուելով իւր սխալի մէջ, սկսեց յեղաշրջել ակնյայտնի պատմական փաստերը և պնդել անհեթեթ բաներ. նա կարծես ուզում էր ոչ պատմութիւն ճանաչել, ոչ առողջ դատողութիւն լսել: Ի լրումն այդ ամենի, նա փոխանակ հրապարակ գալու և կարող անձանց դատաստանին տալու իւր ենթադրութիւնները, այդ ամենը յայտնում էր իւր այցելուներին իբրև ճշմարտութիւն: Նա ամենավերջին գիւղացուց սկսած ամեն մի այցելուի անխտիր պատմում էր, որ ինքը գտել է Հին-Վաղարշապատը, Հին-Իջմիածինը, Լուսաւորչի մատունքները և մի շարք պատմութիւններ, որ ցանկալի է մոռացութեան տալ:

Առաջիկայ ուսումնասիրութիւնից կերևայ, որ Զուարթնոցը և Իջմիածինը տարբեր բաներ են, որ հրապարակ եկած աւերակների հաստահեղիւս սիւների տակ մատունքներ չեն թաղուած եղել և որ Սաշիկ վարդապետը այնտեղ մատունքներ

գտնել չէր կարող: Դրա փոխարէն կարծես հաստատուում է նրա այն ենթադրութիւնը, որ Զուարթնոցի շուրջն են գտնւում Հին-Վաղարշապատ կամ մի ուրիշ քաղաքի աւերակները:

Նա շատ անգամ էր ինձ հետ խօսելիս պնդում, որ Հոփոսիմէի վանքից մինչև Աթաբէկեանի կալուածքի սահմանները հաւաքաբեկը-հիւսիս ընկնող կիսաբոլորակ բլուրների շարքը հին քաղաքի պարսպաբլուրներն են կազմում, որոնք Հնձանափոսով գալիս արեւմուտքից շրջափակում են բլուրների ամբողջ տարածութիւնը, մօտաւորապէս 10 վերստ շրջագծով: Բայց ես նրա սահմաններն հաւատ չէի ընծայում. մի անգամ նա քայլելով ինձ հետ դէպի հիւսիս՝ Ներսէսապատ, ինձ ցոյց էր տալիս պատերի հետքեր, ես շարունակելով կասկածել, պնդում էի, նախ, թէ ինչպէս կարող է առանց մօտակայ դետի, այն էլ հին դարերում, գոյութիւն ունենալ այդպիսի վիթխարի քաղաք, և երկրորդ, նախ քան դրականապէս համոզուելու և այդ բլուրներն աշտարակներ և պարիսպներ հրատարակելը՝ անհրաժեշտ է գտնէ մի քանի տեղ փորձնական պեղումներ կատարել: Բայց իմ վերջի խնդիրը չէր կատարում, ձգձգում էր:

Անցաւ ժամանակ: 1904 թուի Նոյեմբեր ամսի սկզբին ինձ մօտ եկաւ Մուրադեան Նղիշէ վարդապետը և յայտնեց, որ Զուարթնոցի շուրջը, նրա արեւելահարաւային կողմերում նկատել է մի շարք աշտարակների հետքեր: Միւս օրը ձի նստած դնացինք քըննեցինք այդ բլուրները ¹⁾ և հինգի վրայ նկատեցինք ակնյայտի շրջանաձև պատերի հետքեր: Քննութիւնը շարունակելով երկրորդ և երրորդ անգամ, մեր վերև նկարագրած ընդարձակ բլուրների շարքերում գտանք ամենազանազան կէտերում խիստ հաստ պատերի հետքեր, երբեմն մինչև երկու ու կէս արշին հաստութեամբ: Այլ ևս կասկած չիւնել չէր կարող, որ մեր առաջ ընկած են մի մեծ հին քաղաքի ընդարձակ աւերակներ, և որ Ուաչիկ վարդապետը արդար է եղել, յայտնելով, որ այդտեղ աւերակ քաղաք է գտել: Փորձնական պեղման չձեռնարկեցինք, սպասում էինք թոյլտուութեան, մինչև այդ անշահ չենք համարում յայտնել այն, ինչ որ գիտենք ²⁾:

1) Ինչպէս նկատեցինք հ. Խաչիկը ինձ ցոյց էր տուել բլուրների հիւսրսային շարքը, իսկ այնտեղ աւերակների հետքերը բացորոշ չեն:

2) Պեղման թոյլտուութիւն Կայսերական Հնագիտական Յանձնաժողովից ստացանք. բայց ժմեռը վրայ հասաւ. Արարատեան դաշտը ծածկուեց ձիւնով եւ հարկաւոր էր սպասել գարնանը. Սակայն 1905 եւ 1906

ա. Պ. ճարտարապետ Թորոմանեանը ինձ իմացրեց, որ 1903 աշնանը, երբ Վաղարշապատում կենդանիների մէջ ժանդախտ կար և նոցա լեշերը թաղելու համար փորեցին Հովփսիմէից դէպի հարաւ մօտ հարիւր սաժէն հեռու ընկած բլուրը, երևան եկաւ շրջանակաձև պարսպի հետք, մօտ երեք արշին հաստութեամբ սրբատաշ քարերով շարուած: Դժբախտաբար հանուած քարերը տարել էին և պատի հիմքը նորից հողի տակ լեշերի հետ ծածկել: Բայց 1904 թ. ևս, երբ խորեայ երևաց, նորա առաջի մի քանի զոհերին դարձեալ նոյն բլրի մէջ թաղեցին և նորից հանուեցին մոյգ կարմիր մաքուր տաշած քարեր:

բ. Նս մտարեցեցի, որ 1898 թուին, երբ հանգուցեալ Երեմիա արքեպիսկոպոսը մաքրում էր Հովփսիմէի մօտ իւր շինած տան բակի բլրանման հողակոյտը, երևան եկան մի շարք թոնիրներ, որոնք անկասկած աւելի հին էին քան Հովփսիմէի վանքի շինութիւնը, որովհետև գտնուում էին այն բլրի խորքում, որի վրայ շինուած է վանքը, միայն թէ վանքից քիչ հեռու:

գ. Հին շինութեան հետքեր են երևացել նաև դաշտի մէջ, մօտ 1 ¹/₂—2 վերստ վանքի աղարակից հեռու:

Ի միջի այլոց 1893 թ. նոյն դաշտի մէջ մենք սկսել էինք փորել մի կուրգան, բայց անփորձ լինելով անյաջող տարանք. պեղումը մենք սկսեցինք ուղղակի կուրգանի դազաթից: Երեսի հողի շերտից յետոյ երևան եկաւ մի մեծ շերտ գետի խոշոր քարերի կոյտ, նորա տակը մոխրի լիցք և ապա հասնելով մայր հողին և ոչինչ չգտնելով ձգեցինք աշխատանքը: Այդ կուրգանը այդպէս էլ մինչև օրս մնում է չհետախուզուած:

Կուրգանների թիւը չատ է. նորերս կրկին անգամ անցնելով մեր նախկին պեղման տեղը համարեցինք չորս զոյգ կուրգաններ, որովհետև մեր տեսածները իրար մօտ երկերկու են ընկած՝ տաս տասնուհինգ սաժէն տարածութեամբ: Այս կուրգանները կարող են որ և է կապ չունենալ մեր յիշած աւերակների հետ, միայն զրտնւելով նրա անմիջական մերձաւորութեան վրայ, անշուշտ արժանի են ուշադրութեան:

դ. Ի վերջոյ հարկ եմ համարում յիշել, որ կրկին և կրկին կատարած հետախուզութիւնները աւերակների նոր ընդարձակ հետքեր երևան հանեցին. նամանաւանդ մի երկար պատ, կէս վերստից աւելի ձգուած, 2 ¹/₂ արշին հաստութեամբ, որ թէև եր-

Ձ. աղէտները մինչև օրս էլ անիրագործելի Թողեցին մեր եւ արտրից վերադարձած Խաչիկ վարդապետի դիտաւորութիւնը:

բնմն անհետանում է, բայց շարունակութիւնը ոչ մի կասկածի տեղիք չի տալիս:

Բացի վերոյիշեալ ենթադրութիւններից Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը և Խաչիկ վարդապետը փորձեցին ջոյց տալ, որ Ջուարթնոց եկեղեցու տեղը առաջ շինուած էր Ապոլոնի տաճարը¹⁾: Առաջինի պատճառարանութիւնն այս է. Լուսաւորչիք Խոր-Վիրապից Վաղարշապատ է եկել Արտաշատի պողոտայով, որը գտնւում էր քաղաքի արեւելահիւսիսային կողմում, Հռիփսիմէի նահատակութեան տեղին մօտ (Ագաթ. 118): Նախարարները արտաքոյ քաղաքին սպասում էին նրա (Ագ. 131) «և ուր այն օրը» շարունակում է Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը, «գիշերեցին՝ ըստ Սեբէոսի²⁾, անշուշտ իբրեւ մի նշանաւոր մեծ հաստատութեան մէջ, և ուր տեղի ունեցաւ ս. Լուսաւորչի «Ջուարթնոց երկնից տեսիլը»³⁾:

Սեբէոսը չի ասել թէ Վաղարշապատից Լուսաւորչին ընդառաջող նախարարները հանդիպման տեղում գիշերեցին: Դրա փոխարէն Ագաթանդեղոսը շատ որոշ կերպով պատմում է, թէ մոլեգնեալ Տրդատն ու հայոց նախարարները քաղաքից դուրս հանդիպեցին ս. Գրիգորին. սա աղօթեց նոցա համար, հանդարտացրեց թագաւորին և ապա հարցրեց թէ ուր են նահատակուած կոյսերի մարմինները: Նոցա ցուցմամբ անմիջապէս դնաց հաւաքեց անթաղ մնացած մարմինները, ժամանակաւորապէս ամփոփեց նոցա և այն հնձանում, ուր կոյսերն էին ապրել, ինքն օթեանեց. «ուր վանքն իսկ լեալ էին նոցա և իւր իսկ վանս արդէն կալեալ օթեվանս առնէր» (Ագ. 133): Եւ որքան բնական յանուն Քրիստոսի նահատակուած մի սրբի համար, քան եթէ նա իւր չարչարանքի տեղից յաղթանակով դուրս գալով իջեանէր հեթանոսական թէկուզ լանջուշտ մի մեծ հաստատութեան մէջ:

Դարձեալ պատմական չէ Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսի ենթադրութիւնը, թէ այդ մեծ հաստատութեան մէջ տեղի ունեցաւ Լուսաւորչի «Ջուարթնոց երկնից տեսիլը»: Թէ տեսիլը պատմական իրողութիւն ընդունենք, այն ժամանակ տեղի վերաբերմամբ պար-

1) Խաչիկ վարդապետը դարձեալ ոչինչ չէ գրել, այլ բերանացի խօսում էր շատերի հետ եւ նրա խօսքերի հիման վրայ ուրիշները գրեցին:

2) Սեբէոսի խօսքերն են «ի վերայ Ծանապարհին՝ յորում ասեն ընդ առաջ եղեւ Քաղաւորն Տրդատ. սրբոյն Գրիգորի». գիշերելու մասին ոչ մի խօսք:

3) Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ, Թիֆլիզ, 1902 էջ 130. 131, Տես Ագաթ. Թիֆլիզ, 1882.

տաւորական նշանակութիւն ունի ամենից առաջ տեսիլը պատմող Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը: Իսկ նա, ինչպէս տեսանք, ասել է, որ Լուսաւորչի օթեանը հնձանն էր, ուրեմն տեսիլն էլ այնտեղ է երևացել: Ուրիշ վկայութիւն տեսլի մասին չունենք: Ինչ վերաբերում է Սերէոսին, նա չի ասել թէ Ներսէսը եկեղեցին շինեց երկնից Զուարթնոցի «երեման» տեղում, այլ յանուն, այսինքն ի յիշատակ «երկնաւոր զուարթնոցն որոց երեւալ ի տեսլեան սրբոյն Գրիգորին»:

Դարձեալ Ագաթանգեղոսը պատմում է, թէ Տրդատը զօրքի գլուխն անցած Վաղարշապատից գնաց Արտաշատ անահտական կուղքերի բազմիները կործանելու. բայց ճախ դիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց երազնդհան պաշտաման Տիւր դից . . . քակեալ . . . աւերեալ քանդեցին» (452): Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը, ոչ թէ նեթազրաբար, այլ համոզմամբ հաստատում է. «ուխտագնաց ամբոխը և խուժանը մայրաքաղաքը չհանդիպեցնելու համար՝ արտաքոյ քաղաքին են կանգնեցրել Ապողոնի (կամ Տիւր դից) դիք և մեհեանը: Ճիշտ այն տեղում ուր այժմ «Առապարի ս. Գրիգորի եկեղեցու աւերակն է»: Եւ մի համոզմունք, հիմնուած այն բանի վրայ, որ Տրդատը Արտաշատ գնալիս ճանապարհին կործանել է Տիւր դից բազինը. իսկ դրա հակառակ ժամանակակից Սերէոս պատմագիրը բացորոշ գրում է, որ առաջար և անապատ էր վայրը՝ Ներսէս կաթողիկոսի եկեղեցու համար ընտրած տեղը, որը նա շենացրեց իւր շինութիւններով և տնկած այգիներով: Բանի որ պատմական ուրիշ ոչ մի տեղեկութիւն չունենք, կարծում ենք հիմք չկայ Սերէոսի ասածներէից շեղուելու: Պեղումներ կատարում են պատմութեան մութ կնճիռներ պարզելու և ոչ թէ անկասկածելի փաստերն էլ կասկածելի դարձնելու: Խաչիկ վարդապետը ինչ որ հին եկեղեցի, հին էջմիածին էր ուղում գտնել Զուարթնոցի կողքին, Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը նոյն տեղում «պիղծ կռատուն», Ապողոնի տաճար է որոնում: Պատմութիւնը այդպիսի բան չգիտէ. պեղումներն էլ միմիայն պատմութեան տեղեկութիւնները հաստատեցին:

Զուարթնոց եկեղեցին իւր անմիջական շրջակայքում գրտնուած աւերակներից անկախ շինութիւն է. նա նոցա հետ կապ չունի:

Գ.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՇԻՆԵԼՈՒ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԸ.

Զուարթնոց եկեղեցու շինութեան համար ունինք գրական հարուստ աղբիւրներ: Դոքա մեծ և բացառիկ արժէք ունին՝ որովհետեւ կամ ժամանակակից են, կամ նրանց վրայ հիմնուած:

Առաջին տեղը պիտի տալ Սեբեոսի պատմութեանը, որովհետեւ պատմագրողը Շինող կաթողիկոսի անմիջական ժամանակակիցն էր: Համարեա թէ կարելի է դորան համահաւասար համարել մի ուրիշ պատմագրի, Մովսէս Կաղականդացու, Ներսէսի կրտսեր ժամանակակիցի հաղորդածը:

Այնուհետեւ եկեղեցին յիշատակում են Թովմա Արծրունցին, Յովնանեկ կաթողիկոսը, Սեփանցոս Ասողիկը, Սամուէլ Անեցիին, Մխիթար Այրիվանցեցին, Վարդան Բարձրաբերդցին եւ Կիրակոս Գանձակեցիին, որոնք ապրել են իննից մինչև տասներեքերորդ դարը: Սոցանից վերջինները թէև չեն տեսել եկեղեցին, բայց զբոսել են այն ժամանակները, երբ եկեղեցու մասին եղած աւանդութիւնները դեռ թարմ էին:

Բոլոր պատմադիրները միաբերան եկեղեցու շինութիւնը վերադրում են Ներսէս Սրբորդ Տայեցի կաթողիկոսին, որին միայն թովմա Արծրունին ակնյայտնի անճշտութեամբ անուանում է Ներսէս Երկրորդ¹⁾: Նորա կեանքի և գործունէութեան մասին ամենամանրամասն տեղեկութիւնը կարդում ենք Սեբեոս պատմագրի մօտ, որ աւելորդ չեմ համարում բառացի առաջ բերել:

«Արդ՝ ասացից փոքր մի ի շատէ վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսիսի: Զի էր նա բնակութեամբ ի Տայոց՝ ի գեղջէն որում իշ-

1) Ընդունուած ժամանակագրութեամբ Ներսէս Առաջին Մեծը կաթողիկոս էր 562—575 թ.. Ներսէս Երկրորդ Աշտարակեցին 548/9 556/7 եւ Տայեցին 612—661: Այս թուականների համար տես E. Ter-Minassianz, Die armenische Kirche. 1904 էջ 17, 42 Ծն. 1, եւ էջ 62.

խանն կոչեն: Եւ սնեալ ի մանկութենէ յաշխարհին Յունաց եւ ուսեալ զլեզուս եւ զգպութիւն Հռոմին և չընալ ընդ աշխարհս գորու կարգօք զինուորութեան, և հաստատեալ զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի և ի վերայ տումարին Լևոնի:

Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէր զխորհուրդս ամբարշտութեան մինչեհաս յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին և անտի կոչեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան: Եւ էր այլ առաքինի վարուք, պահօք և աղօթիւք, բայց ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթոյնս դառնութեան և խորհէր հաւանեցողանել զհայս Քաղկեդոնի ժողովոյն, բայց ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր: Մինչև եկն արքայ Կոստանդին¹⁾ և նստաւ ի տան կաթողիկոսին և քարոզեցաւ յեկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի ժողովն Քաղկեդոնի յաւուր կիւրակէի: Եւ մատեաւ պատարագ Հռոմերէն ի Հռոմ երիցուէ և հաղորդեցաւ թագաւորն և կաթողիկոսն և ամեն եպիսկոպոսունքն, որ կամաւ և որ ակամայ²⁾:

Մեծ եղաւ ժողովրդի բարկութիւնն ու գրգռումքը, ուստի շիրքս գնաց արքայ Կոստանդին ի Դընայ՝ գնաց և կաթողիկոսն ընդ նմա: Եւ երթեալ դադարեաց ի Տայս և այլ ոչ դարձաւ ի տեղի իւր, զի իշխան Ռշտունեաց և այլ իշխանքն որ ընդ նմա, անհնարին ցամամար գնացեալ էին ի վերայ նորա³⁾:

Այդ ամիսոյ պատմութեան մէջ նկարագրւած է Շինող կաթողիկոսի անձնաւորութիւնը, մի մարդու, որ հիմնովին անցել էր Բիւզանդական դարոցը, քաջ սովորել էր յունաց լեզուն և դրպութիւնը, կեանքի մեծ մասը նուիրել էր ժամանակուայ արկածալից զինուորական ծառայութեանը և, թողնելով աշխարհի կենցաղը, վերընտրել էր կրօնաւորի սքեմը: Կեանքի մէջ ունեցած փորձառութիւնը, առաքինի վարքը և դէպի պահեցողութիւնն ու աղօթքը ունեցած սէրը նպաստեցին նրան նոր ասպարիզում առաջ գնալ և նա հասաւ եպիսկոպոսութեան և յետոյ նաև կաթողիկոսութեան աստիճանի: Եկեղեցական վարչութեան մէջ այդքան բարձրանալով հենց սկզբից իրան արժանի ցոյց տուեց այն յոյսերին, որ տաժում էին դէպի նա նրան ընտրողները շնորհիւ նրա կրթութեան և փորձառութեան⁴⁾:

1) Սա Կոստանդին Երկրորդի որդի Կոստանդինոս կամ Կոնստանտին էր որ թագաւորեց 641—668 թ.:

2) Սերեոսի եպիսկոպոսի, պատմութիւն ի Հերակլն, Կ. Պոլսոյ, 1884 էջ 220—221:

3) Սերեոս էջ 274:

4) Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանը այսպէս է նրան ընտրո-

Դեռ նրա նախորդի օրով արաքները յարձակում գործելով Հայաստանի վրայ, աւերել էին շատ քաղաքներ, կործանել շատ ամրութիւններ և եկեղեցիներ, գերի տարել մինչև 35000 ընակիչ, սարսափ տարածելով ամեն կողմ։ Այնուհետև սովորական դարձաւ արաքական արշաւանքները և հայ ժողովուրդը մեծամեծ նեղութիւնների մէջ ընկաւ։ Ներսէս կաթողիկոսը սփոփում, մխիթարում էր կենդանի մնացածներին, ազատում գերի ընկածներին, թաղել տալիս մեռելներին, նորոգում կործանւած վանքերն ու եկեղեցիները։ Նրա ազդեցութիւնը գնալով աճում էր թէ՛ հայ ժողովրդի աչքում, թէ՛ յունաց կայսրների և մինչև անգամ արաքների առաջ։ Վարազդիորդ ասպետը կիւրաղապատ է կարգում նորա միջնորդութեամբ։ Նոյնպէս Թէոդորոս Ռշտունին և Գրիգոր Մամիկոնեանը Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռք են բերում Ներսէսի աջակցութեամբ։

Բայց մի հանգամանք մեծապէս ձգեց նրա վարկը և մինչև անգամ ժողովրդի նախկին սէրը փոխուեց ատելութեան։ Յայտնի է, որ հայերը հրաժարելով ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները, հետացան յունական եկեղեցուց և շատ յաճախ վէճի մէջ էին ընկնում այդ եկեղեցու հետ։ Յոյների գործ դրած ջանքերը՝ վերահաստատել նախկին բարեկամական յարաբերութիւնները, ապարդիւն և անհետևանք էին մնում։ Այդպիսի փորձ տեղի ունեցաւ նաև Ներսէս կաթողիկոսի օրով, որը, արդեօք իւր բիւզանդական կրթութեան և բիւզանդական համակրութեան չնորհիւ, թէ ուրիշ պատճառներից դրդուած, իւր նախորդներից աւելի զիջող զանուեց և ակնյայտի կերպով միացաւ յունաց եկեղեցուն։ Այդ այսպէս կատարուեց։

Հայաստանի վրայ իշխող և արաքների դէմ գործող յունաց զօրքի բանակը Դովին քաղաքումն էր, որ հինգերորդ դարում դարձել էր Հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստը, որովհետև Վաղար-

շում, «Քաղաքական երկիւղալի հանգամանքների միջոցին, երբ այլ եւս ընդունթիւններ գործադրել չէր կարելի, այդպիսի մի մարդ ներկայանում է Բիւզանդիոնի քաղաքականութեան ամենալստաճելի նեցուկը, Ներսէսն նոյն տեսակի մարդկանցից էր, որոնք իւրեանց իզմերին հասնելու համար տասնեակ տարիներով վարժւում են ժամանակակից ամբոխը խաբելու համար, նորա պահանջների եւ զգացմունքի կատարելատիպը ներկայանալ արտաքին բոլոր նշաններով», մի կարծիք, որի հետ համաձայնուել չենք կարող։ Տես նրա Հայաստ. եկեղ. պատկերայարգութիւնը. Ս. Պետերբուրգ, 1904. էջ 178. 179։

շաղպաթից այստեղ էր փոխադրուել նաև Հայաստանի մարմնաւոր իշխանութեան կենդրոնը։ Յունաց զօրքի հրամանատարները եկեղեցիներէ միութեան հարց յարուցին։ Կայսրը նոցա զրգումբ հայերէն թուղթ ուղարկեց միութեան համար։ Դժխուս ներսէս կաթուղիկոսի նախագահութեամբ ժողով գումարուեց, որի մէջ որոշեցին կայսեր մերժողական պատասխան գրել։ Եթէ մինչև անգամ ներսէսը, համեմատ Սերէոսի վկայութեան, սրտով համակարծիք էր կայսեր առաջարկութեանը.—ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթոյնս դառնութեանն.—այդ ժողովում ծածկեց իւր դիտաւորութիւնը, որովհետև իբրև ժողովի նախագահ, ակնյայտնի կերպով համոզուեց, որ ազգային եկեղեցու հնաւանդ կարգերի և դաւանութեան կողմնակիցների կուսակցութիւնը շատ զօրեղ է և չի թոյլ տալ որեւէ փոփոխութիւն։ Կաթուղիկոսը ստիպուած էր սպասելու աւելի յարմար առիթի։

Ինչ թւում է, որ կաթուղիկոսի մտադրութիւնը Վաղարշապատի երեք փառահեղ կանգուն եկեղեցիների կողքին շինել մի չորրորդը ապացոյց է, որ ճշմարիտ է Սերէոսի հաղորդածը, թէ ներսէսը իւր սրտի խորքից բղխած համոզմամբ էր ցանկանում եկեղեցիների միութիւնը։ Իւր գաղտնի դիտաւորութիւնը գլուխ բերել Դժխուս նրան անհնար էր թւում, որովհետև ինչպէս փորձով տեսաւ, շատ զօրեղ էին ազգային եկեղեցու սկզբունքները անաղարտ պահպանութեան կողմնակիցները, որոնց գլխին կանգնած էր երկրի իշխան Թէոդորոս Ռշտունին։ Կշռելով այդ հանգամանքը, նա բարւոք համարեց իւր աթոռը փոխադրել հայերի աչքում ամենամեծ սրբավայր ճանաչուած Վաղարշապատը, հեռանալ մարմնաւոր իշխողների անմիջական ազդեցութիւնից, փոքր առ փոքր իւր շուրջը ժողովել և ուժեղացնել համակարծիքների մի կուսակցութիւն և հանդէս գալ իւր իսկական դիտաւորութեամբ։

Վաղարշապատ քաղաքը այն ժամանակները նախկին փառահեղութիւնից ընկել աննշան գիւղի աստիճանի էր հասել, ենթակայ լինելով թշնամիների անընդհատ յարձակումներին, բայց այդ տեղը դեռ չէր կորցրել իւր նշանակութիւնը շնորհիւ Էջմիածնի, կամ աւելի ուղիղ՝ ըստ այն ժամանակուայ անուանակոչութեան Եկաթուղիկէ, Հոփսիսիմէ և Գայիւսնէ վանքերի, որ հիմնովին վերաշինուել կամ վերանորոգուել էին ներսէսի նախորդ Կոմիտաս և Նզր կաթուղիկոսների ձեռքով և հաւատացող հայերի համար ամենամեծ ձգողական ոյժն էին։ Թէ ինչու ներսէսը այդտեղ վերընտրելով իւր կաթուղիկոսարանը Մայր տաճարի կամ միւս վանքերից մէկին ու մէկի մօտ չհաստատեց, այլ նոր եկեղեցի շինեց, այդ էլ զժուար չէ հասկանալ։ Կոմիտասը կառուցել էր Հոփսիսիմէի փա-

ռահեղ եկեղեցին, շինել էր Կաթողիկէի կառուրը և նրա գմբէթը, Եզրը շինել էր Գայիանէն. Ներսէսը քնչպէս չփորձէր շինարարական դործով գերազանցել իւր անմիջական նախորդներին, մանաւանդ որ դրա հետ կապուած էր իւր հեղինակութեան բարձրացումը յօգուտ իւր գաղտնի դիտաւորութիւններէ: Նա այնքան փառահեղ սկսեց իւր շինուածքը, որ իսկապէս գերազանցեց ոչ միայն իւր բոլոր նախորդներին, այլ նաև իւր յաջորդներին:

Եկեղեցուց առաջ Ներսէսը հիմք ձգեց Կաթողիկոսարանին. սակայն դեռ չէր վերջացրել իւր շինութիւնները և այնտեղ չէր փոխադրուել, երբ Դավին եկաւ Կոստանդին կայսրը և իջևանեց Կաթողիկոսարանում: Այդտեղ նա կրկին յարուցեց միութեան խնդիրը և Ներսէսը կայսեր և իւր եպիսկոպոսների հետ ս. Գրիգոր եկեղեցում յաւանդէ հաղորդութիւն ընդունեց: Ժողովուրդը յուզուեց և քանի որ կայսրը իւր զօրքով քաղաքումն էր չաղմկեց Սակայն Ներսէսը նախատեսելով դալիք փոթորիկը, տեղեկանալով որ ժողովուրդը չի ներելու նրա հաւատափոխութիւնը, կայսեր քաղաքից հեռանալիս, ինքն էլ նրա հետ դուրս եկաւ գնաց Կ. Պօլիս: Այնտեղ նրան ընդունեցին պատուով, ընծաներ և պարգևներ տուին և վերադարձրին հայրենիք: Ներսէսը, քանի որ Թէոդորոս Ռշտունին կենդանի էր, չվստահացաւ գնալ Դավին, այլ մնաց իւր մայրենի Տայք գաւառի ամրութիւններում մինչև Թէոդորոսի մահը: Այդ կամաւոր աքսորը տեւեց վեց տարի, որից յետոյ կրկին վերադարձաւ, հաստատուեց Կաթողիկոսական դահի վրայ և շտապեց վերջացնել եկեղեցու շինութիւնը:

Ներսէսի կենանքի հետ պատահած ձախորդութիւնների մասին պատմում են նաև Յովհաննէս Կաթողիկոս և Ստեփաննոս Ասողիկ պատմագիրները, սակայն ոչ անկախ Սերէոսից: Մենք մասամբ երկար կանգ առանք այդ զէպքերի վրայ, նախ՝ որովհետև նրանք որոշ չափով կանց ունեն եկեղեցու շինութեան հետ իբրև դրդիչ առիթներ և երկրորդ, որովհետև այդ զէպքերը միջոց են տալիս մօտաւորական ճշտութեամբ որոշել շինութեան սկզբնաւորութիւնն ու վախճանը:

Դավինի ժողովը կայացել է ընդունուած հաշւով 645—8 թուականին. Կոստանդինը Հայաստան է եկել հ. Ալիշանի հաշուով 651—652 թ.¹⁾, իսկ Բ. Պատկանեանի կարծիքով 648—649 թ., որ աւելի հաւանական է և համապատասխան Սամուէլ Անեցու տուած

1) Այրարատ. Վենետիկ. 1890 էջ 452:

Թուականին¹⁾։ Եկեղեցու շինութիւնը սկսուել է ժողովից, այսինքն 645—8-ից յետոյ և շարունակուել մինչև կայսեր Դավիթ գալը։ Կայսեր հետ միասին 649 թ. հետացաւ և բացակայեց վեց տարի և ապա վերադառնալով «հաստատեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան, փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն»՝ զոր շինեաց ի վերայ պողոտային Վաղարշապատ քաղաքին²⁾։

Սերէտը իւր պատմութիւնը հասցնում է մինչև եօթներորդ դարու 60-ական թուականը, թէև նրա պատմութեան թելը ընդհատուած է 655 թուականով։ Սակայն պատմութեան մէջ ակնարկներ կան այնպիսի դէպքերի մասին, որ անհամեմատ աւելի ուշ, մինչև 60-ական թուականն են տեղի ունեցել։ Ներսէսը մեռել է 661 թուականին։ Սերէտը նրա մահուան մասին ոչինչ չի յիշատակում, բայց ինչպէս վերելի վկայութիւնը ակնյայտնի է կացուցանում, գիտէ որ եկեղեցու շինութիւնը աւարտել է։ Հետևապէս մենք կարող ենք ընդունել, որ եկեղեցու շինութիւնը սկսուած է 645-ից յետոյ և Ներսէսի հակողութեամբ շարունակուել է մինչև 649 թուականը, որը 655 թ. վերադառնալով աւարտել է իւր գործը։ Կաթողիկոսի տարագրութեան տարիներում այխատանքները զուգէ դանդաղ են առաջ ընթացել, բայց կանգ չեն առել, որովհետև Յովհաննէս կաթողիկոսի վկայութեամբ շինութեան շարունակութիւնը և վերահսկողութիւնը յանձնուած էր կաթողիկոսի սենեկապան Անաստաս Ակոռեցուն, որ յաջորդեց Ներսէսին³⁾։

Մեր ստացած թուականը մօտաւորապէս հաստատում են Սամուէլ Անեցին և Մխիթար Այրիվանեցին, որոնք կոլոր տարեթիւ են տալիս ոչ շատ տարբեր մեր ստացած տարեթիւից։

Անեցին գրում է. «ՈՂԴ (654) Հայրապետն Ներսէս շինէ զսուրբ Գրիգոր, զգարմացուցիչն տեսողաց, բայց յառաջ շինէ ըզր վկայարանս ս. Սարգսի ի Դավիթ և զոր ի վերայ վիրապին սրբոյն

1) Ղեւոնդ պատմագիր ռուսերէն հրատ. Բ. Պատկանեանի. Ս. Պետերբուրգ, 1862 էջ 152 եւ այդտեղից առած Կ. Եղեանի հրատ. էջ 177 (Ս. Պետերբ. 1887)։

2) Սերէտս ԼԸ. 253։

3) «Ձկնի ապա Մեծին Ներսէսի յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան Անաստաս ի զեղջէն Ակուռայ. որ ի Մասեաց ոտն։ Սա սենեկապան լեւլ Մեծին Ներսէսի եւ վերակացու շինուածոց հրաշակերտ եկեղեցւոյն գտանիւր հրամանաւ Ներսէսի մինչ էր նա ի հալածանս յերկիրն Տայոց»։ Յով. կաթ. պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1867, գլ. Ի. էջ 113։

Գրիգորի»¹⁾։ Նոյն բառերով, հետևապէս ոչ անկախ Անեցուց, Ե. Գրիգորի շինութիւնը յիշատակում է նաև Մխիթար Այրիվանեցին, միայն թէ նա 641 թիւն է տալիս, հաւանական սխալ գրչագրութեամբ²⁾։

Թէև պեղումը էական մասերով արդէն վերջացել է, բայց ինչիկ վարդապետը դեռ յոյսը չի կտրել. նա հաւատացած է, որ կգտնի կամ Ներսէսի շիրիմը կամ մի ուրիշ արձանաքար ճիշտ թուականով։ Սակայն կարելի է վճռապէս պնդել, որ գտնուելիք թուականով արձանագրութիւնը կարող կլինի միայն մի քանի տարիներէ սահման որոշել, ոչ աւելի, որովհետև բարեբախտաբար պատմագիրները արդէն ճշտում են թուականը։

Բացատրելով այն հաւանական պատճառը, որ դրդել է Ներսէսին Ե. Էջմիածնին կից նոր եկեղեցի և նոր կաթողիկոսական տուն շինել և որոշելով շինութեան ժամանակն ու տնտղութիւնը, տեսնենք թէ պատմագիրները ինչ են գրում այդ շինութիւնների մասին։

1) Սամուէլ Անեցույ հաւաքմունքի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ 1895, էջ 85։

2) Մխիթար Այրիվանեցի ժամանակագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ 1869, էջ 65։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ԵՒ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ.

Ներսէս երրորդը պատմութեան մէջ յայտնի է Շինող մականունով¹⁾։ Բացի Զուարթնոց եկեղեցուց յիշուած են նրա շինած երկու ուրիշ՝ ս. Գրիգոր եկեղեցին Լուսաւորչի կալանաւորման տեղում՝ Խորվիրապի վրայ և մի մատուռ կամ վկայարան Դվին քաղաքում, արաբների ձեռքով հրդեհուած ս. Սարգսի վկայարանի տեղը, որի մէջ նա թաղեց արարական արչաւանքների ժամանակ բազմաթիւ կոտորածների մարմինները։ Պէտք է ցաւել որ ոչ մէկը բազմաթիւ կոտորածների կանգուն չէ մնացել, որպէս զի կարելի լինէր լրիւ գաղափար կազմել Ներսէսի շինարարական ճաշակի մասին։ Իրաւ է Խորվիրապի վրայ կանգուն է մի տաճար, բայց նա յետին ժամանակուայ՝ տաան և եօթներորդ դարու կիսուայ շինութիւն է²⁾։ Սակայն ս. Սարգսի վկայարանը և Խորվիրապի եկեղեցին առանձին աշքի ընկնող յատկութիւններ չեն ունեցել։ Սեբէոսը մինչև անգամ հարկ էլ չի համարել նոցա մասին բառ կորցնելու, իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ սիրում է իւր նկարագրութիւններն ու պատմութիւնները զարդարել զանազան մակդիրներով, յիշում է այդ շինութիւնները հարեանցի կերպով, առանց աւելորդ բառ գործ դնելու³⁾։

1) Պէտք է նկատել, որ այդ մականունը առաջին անգամ գործ է զրել Մխիթար Ալիվանեցին եւ գործածական է զարծել մանաւանդ նորագոյն եկեղեցական պատմութեան մէջ։

2) Ալիշան, Այրարատ, էջ 436—437։

3) «Եւ կացեալ (Ներսէս) յաթու հայրապետութեան ամիոփեալ հաւաքէր զբազմութիւն զիականցն անկելոց. եւ ի նմին տեղ վերստին շինէր զհրդեհեալ վկայարան մեծի նահատակին Սերգիոյ։ Զկնի ապա շինէ տաճար սրբութեան եւ ի վերայ վիրապի սրբոյն Գրիգորի, ուր ի մէջ Թունաւորացն Թաղեալ առաքելանուէր այրն Աստուծոյ»։ Յովհ. կաթ. զլ. ԺԹ. էջ 106. Ներսէսի շինած երեք եկեղեցիները յիշատակում են նաեւ

«Շինողը մականունը՝ Ներսէսը անշուշտ ստացել է Զուարթ-նոց եկեղեցին կառուցանելովը, որի մասին բոլոր պատմագիրները հիացմունքով են խօսում»:

«Յայնմ ժամանակէն՝ դրում է Սեբէոս պատմագիրը, «արկ ի միտս իւր կաթուղիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր ընկուծիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն որ ի Վաղարշապատ քաղաքին ի վերայ ճանապարհին՝ յորում ասեն ընդ առաջ եղև թագաւորն Տըր-դատ՝ սրբոյն Գրիգորի»:

Շինեաց անդ և եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն, որոց երեւալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զօրացնո՛ւ Սւ շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք և չքնաղ դար-մանալեալք, արժանի աստուածային պատւոյն որում նուիրեացն¹⁾:

Ասողիկը անկախ նկարագրութիւն չէ տալիս, այլ ակնյայտնի կերպով օգտուում է պատրաստի աղբիւրից:

«Ներսէս ... շինեաց զվկայարան սրբոյն Գրիգորի ի վերայ վերապին յԱրտաշատ, և զմիւս ևս հրաշապայծառ եկեղեցին զսուրբ Գրիգոր ի Վաղարշապատու առապարին զանազան յօրինուածովք²⁾»:

Ասողիկը անձամբ եկեղեցին չէ տեսել, եթէ տեսել էլ է, լռութիւն է պահպանում, ուրիշ տեղում հաղորդելով եկեղեցու կործանումը:

Դրա հակառակ երբ կարդում ենք Յովնանէս կաթուղիկոսի ողբերուած նկարագրութիւնը և մանաւանդ ի նկատի առնելով նրա հաղորդած մի քանի մանրամասնութիւնները, կարելի է ամե-նայն հաւանականութեամբ ընդունել, որ նա չէն և պայծառ է տե-սել եկեղեցին և հիացել նրա ճարտարապետութեամբ: Ահա նրա նկարագրութիւնը. «Դարձեալ յուսացեալ ի Տէր (կաթուղիկոսն Ներսէս), և ոչ ամեալ զմտաւ զկրթական արչաւանս հինիցն թըշ-նամեաց, գեղեցիկ իմն մոլութեամբ դնէ ապա հիմն մեծ և հրա-շալի բազմապայծառ յարկի տան Աստուծոյ ըստ անուանակոչու-թեան սրբոյն Գրիգորի, յանձն առնելով զկատարումն իմաստու-թեան շինողին Գրիստոսի Իսկ ի հիմնարկել զաստուածակերտ փա-րանն բանաւոր հօտին Գրիստոսի ի ներքոյ չորից սեանցն հաստա-հեղիւսիցն բաժանեալ դնէ զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի առ ի յանշուշտ մնացականութեամբ պահել զանձն երկնաւորի ի գերջաց ապականողաց, և ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական»:

Ասողիկ (Ս. Պետ. 1883 թ.), Բ. զլ. Բ. էջ 88. Ս. Անեցի, էջ 85, Վար-դան (Մոսկվա. 1861), էջ 93, 94. Մխ. Այրիվանեցի, էջ 63. Գանձա-կեցի (Վենետիկ 1863), էջ 54:

1) Սեբէոս, էջ 186:

2) Ասողիկ, Բ. զլ. Բ. էջ 88, 89:

կարգացի Իսկ զքրիստոսադրոշմ և զպատուական գլուխն ոչ ի խորոջ այլ արտաքույ գգրոցի եղեալ՝ զնէ ի գանձարանս աստուածութեանն ի յոյս բարեաց փափագողաց նմա և ի բժշկութիւն ակտակրելոց՝ 1)։

Ասողիկն ու Յովհաննէս կաթողիկոսը եկեղեցին այլ ևս չեն կոչում երկնային Զուարթունների, այլ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուանով և այնուհետև բոլոր պատմագիրները միայն այդ անունը գրտեն։ Անուան փոփոխութիւնը անշուշտ կապ ունի Լուսաւորչի մասանց տեղափոխութեան հետ, մի հարց, որը չնորհիւ խաչիկ վարդապետի անհեթեթ ենթադրութիւններին, մտքեր պզտորելու առիթ ծառայեց և նրա մասին լռելեայն անցնել չենք կարող։ Բայց նախապէս ծանօթանանք Մովսէս Կաղականդացու պատմութեան հետ ևս, որ թէ եկեղեցու շինութեան և թէ մասունքների տեղափոխութեան մասին այնպիսի մանրամասնութիւններ գրտէ, որ ուրիշ ոչ մի պատմագիր, Մովսէսից անկախ, չգրտէ։

Մ. Կաղականդացին պատմում է, որ Աղուանից Վարադ-Տըրդատ բարեպաշտ իշխանը Իսրայէլ եպիսկոպոսին ուղարկում է Հայոց կաթողիկոսի և Արարատեան աշխարհի բարեպաշտ իշխանի մօտ սէր և դաշն հաստատելու. «Բերեալ էր իշխանն և մեծ զօրավարն Հայոց ի Թորդանայ ի Դարանաղեաց գաւառն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամենայն ոսկերզն հանդերձ յաշխարհն Հայոց յԱյրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ քաղաք, և հանգուցեալ ի նորաչէն յարկս եկեղեցւոյն զոր Մեծին Ներսիսի շինեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի» 2)։

Վարդան պատմագիրը միացնելով Յովհաննէսի և Մովսէսի պատմածները, վրան էլ աւելացնում է մի երրորդ աւանդութիւն, ըստ որում Լուսաւորչի նշխարները գտնուում էին Կոստանդնուպոլսում և այնտեղից են բերուել Հայաստան։

Հասկանալի է, որ Լուսաւորչի նշխարների տեղափոխութեան խնդիրը եկեղեցու շինութեան հետ ինքն ըստ ինքեան կապ և կառնորութիւն ունենալ չէր կարող, եթէ, առաջին, Յովհաննէս կաթողիկոսի անսովոր պատմութիւնը չլինէր, որ երկար ժամանակ հայ բանասէրների կողմից իբրև զուտ ճամարտութիւն է ընդունուել և, երկրորդ, եթէ չնորհիւ այդ պատմութեան, պեղումների տեղը նորագոյն առասպելների մի մեծ հիւսուածք չստեղծուէր։ Այդ հանգամանքն ի նկատի ունենալով, կփորձենք ի մի ամփոփել Լուսա-

1) Յով. կաթ. գլ. ԺԹ. էջ 106. 107.

2) Մ. Կաղականդացի, գիրք Բ. գլ. ԼԸ.

ւորչի մասունքների մասին եղած յայտնի տեղեկութիւնները, որպէս զի ցոյց տանք թէ արդեօք նշխարները կամ նրանից մաս ընրուել են Զուարթնոց եկեղեցին¹⁾։

Մ. Խորենացու պատմելով Լուսաւորիչը կեանքի վերջի օրերը առանձնացաւ Դարանաղեաց դաւառի Սեպուհ լեւոնը և, մինչև իւր վախճանը, ապրեց այն այրում, ուր իրենից առաջ ճգնել էր Մանիա կոյսը, Հովիւները թաղեցին նրա մարմինը. առանց իմանալու թէ ով է նա, Երկար ժամանակ անցած Գառնիկ ճգնաւորը գտաւ նրա նշխարները և թաղեց Թորդան գիւղում, ուր արդէն թաղուած էին ս. Վրթանէսը և ս. Յուսիկը²⁾։ Փաւստոսը, առանց այդպիսի առասպելների մէջ մտնելու, պարզօրէն յայտնում է, որ Դարանաղեաց դաւառի Թորդանի եկեղեցին պատուի էր Վասն գերեզմանացն Հայրապետին Գրիգորին³⁾։

Միայն թէ հինգերորդ դարուց Լուսաւորիչի նշխարները պաշտամունքի առարկայ էին ըստ վկայութեան Դ. Փարբեցու. Պարսկաստանից Հայաստան են վերադառնում Վարդանեանք, արտաքուստ քրիստոնէութիւնն ուրացած. նոցա ընդառաջում են եկեղեցու պաշտօնեաները հետներն ունենալով Փրկչի խաչի մասը և շինել խարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորին, Նմանապէս Յոհան Մանդակունին ս. խաչով և Գրիգորի նշխարներով է ընդառաջանում Վահան Մամիկոնեանին, որ իբրև Հայոց սպարապետ Պարսկաստանից Դվին էր գալիս⁴⁾։ Առաջի անգամ ընդառաջել են Վաղարշապատ աթոռանիստում, երկրորդ անգամ Դվինում, ուր փոխուած է աթոռը։

Երբ մի կողմից հաստատ տեղեկանում ենք, որ Լուսաւորիչի մասունքներից կային. հինգերորդ դարում Վաղարշապատի և Դվինի

1) Մ. Մսերեան, Պատմութիւն զիւտի եւ նշխարաց ս. Գրիգոր Լուս. ձեռքադ 1839 թ. 2—Ը. Կ. Կոստանեան «Ս. Լուսաւորիչի աջը»։ Վաղարշապատ 1896 եւ Յուսիկ եպիսկոպոս Մովսիսեան վերոյիշեալ յօդուածում Արարատ 1902, էջ 1058—1054. Տես նաեւ Պատկերայարգութիւն, էջ 182—184 եւ ՄԵ. 44. 47 եւ Կ. Վ. Արարատ. 1904 էջ 313—315։

2) Մովս. Խորենացի Բ. զլ. ՂԱ.

3) Փ. Բիւզանդ. զլ. ԺԴ.

4) Պատմագիրք Հայոց. Ղազար Փարպեցի, Թիֆլիզ. 1904 իթ. (էջ 35) եւ ՂԵ. (էջ 116)։

կաթուղիկոտարաններում¹⁾, օտարոտի է կարգով Կաղականդացու և Յովհաննէս կաթուղիկոտի ցուցմունքները, թէ միայն եօթներորդ դարում Լուսաւորչի նշխարները հանուեցին թորդանից և բերելով տեղաւորեցին չորս սիւնների հիմքերում կամ նորաչէն եկեղեցու յարկի տակ: այն էլ ամբողջութեամբ: Ինչ խօսք որ Փարսեցու վկայութիւնը աւելի ծանրակշիռ է: Միայն ինչպէս մեկնել միւսների ցուցմունքները, Դեռ մի այլ աւանդութեամբ Լուսաւորչի նշխարները Զենոն կայսեր ձեռքով տարուել են Յունաստան (Սոփերք Հայկ. Զ.) և մի հրաշքով վերստին բերուել Հայաստան (Վարդան, 94):

Թէ զանազան աւանդութիւններ և առասպելներ կ'իւսուէին հայ մողղորդից այնքան մեծ պաշտամունքի արժանացած արքի նշխարների շուրջը, շատ բնական է: Պատմական քննութիւնը միայն մի գործ կարող է կատարել, ցոյց տալ, հնարաւոր եղած չափով, այդ առասպելների ծագումը և իրար հետ ունեցած աղբնչութիւնը: Այդպէս նայելով, տեսնում ենք, որ Լուսաւորչի մասունքների Զուարթնոց եկեղեցին բերելը իրական պատմական հիմունք ունի, բայց առասպելներով դուռնաւորւած է:

Սերէսը բացորոշակի ասում է, որ Ներսէսը եկեղեցին շինել է «յանուս երկնային Զուարթնոցն», այսինքն ի յիշատակ Լուսաւորչի գիւրդուայ տեսեան մէջ երեացող երկնային զօրքի բազմութեանը²⁾: Հետեապէս Ներսէսը ամենին չի էլ մտածել ս. Գրիգորի անուն եկեղեցի շինել, մինչդեռ յետագայ պատմիչները այդ անունը միայն գիտեն և Զուարթնոցների անունը ամենին գործ չեն ածում: Ո՞ր-

1) Մ. Կաղականդացի (Ա. դ. ԻԱ.) պատմում է, որ Աղուանից Վաչագան թագաւորը Լուսաւորչի, Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի նշխարների մասերը տարել էր «ի Դարահոգ գիւղն, որ է ի նահանգին Արցախու, զոր էր բերեալ երիցուն Մաթէ անուն կոչեցեալ ի Յովհաննէս Հայոց կաթուղիկոտէն» (Մանդակունի):

2) Ագաթանգեղոսի պատմած տեսիլը քաջածանօթ է. Լուսաւորիչը իւր քարոզութիւնը վերջացնելուց յետոյ երազում տեսնում է, որ Վաղարշապատում բացւում է երկնքի հաստապտութիւնը եւ այնտեղից երկիր շողք է կաթում եւ զորս միջով երկնային հրեշտակների անթիւ բազմութիւն իջնում բարձրանում են: Ապա երեւում է Միածինը ոսկի ուղը ծեղին, որ զարկելով դաշտը հարթ հաւասար է դարձնում եւ որոշում Կաթուղիկէի եւ նահատակ կոյսերի վկայութիւնների քննութեան տեղերը (Ագաթանգեղոս, Իրփիլիզ 1882, էջ 428—440):

տեղից պիտի առաջ դար անունները փոփոխութիւնը, միակ բացատրութիւնն է—նշխարները տեղափոխութիւնից¹⁾։

Յովհ. կաթողիկոսն և Մ. Կաղականդացին վերև յիշատակած հատուածներում միայն մի ընդհանուր տեղեկութիւն ունեն, որ Լուսաւորչի մարմինն ամբողջութեամբ փոխադրել են Ներսէսալէն եկեղեցին, իսկ մանրամասնութեան մէջ այնքան տարբեր են, որ նոյն աղբիւրից հազիւ թէ օգտուած լինին Յ. կաթ. ասում է, որ նշխարները տեղաւորել են չորս սիւների տակ, իսկ Մ. Կաղ.—Նորալէն եկեղեցու յարկի տակ Անպայման ուղիղ է վերջինը, եթէ սիւների տակ մասունք դնէին, Սերէսը չէր լսի և եկեղեցին Զուարթունների անունով չէր կոչիլ Յ. կաթ. ասում է, որ սրբի գլուխը պահեցին յատուկ գզրոցում և տեղաւորեցին «ի դանձաբանս աստուածութեան», որ եկեղեցու մէջ միայն սեղանը կարող է հասկացուիլ²⁾։ Մ. Կաղ. այդ մասին լռութեամբ է անցնում. պեղման արդիւնքը հաստատել է Յ. կաթ.—ի ասածը։ Սեղանի վերայ առաջ եկած մասի աջակողմում գտնուել է մատուանման մի արտասովոր փոքրիկ շինութիւն, գզրոց, կիսազանդ վիճակում, որը միմիայն մասանց համար պիտի ծառայած լինի Յ. կաթ. ասում է, որ մասունքը բերել են Թորդանից։ Մ. Կաղ. ոչինչ չգիտէ։ Երբ հինգերորդ դարում նշխարները հանուած էին, այլ ևս նորալէն կարող իրենց սկզբնական ամփոփման վայրում գտնուել։ Վերջապէս Մ. Կաղ. բացարձակ յայտնում է, որ նշխարները բերել է ոչ թէ Ներսէսը, այլ նրա յաջորդներից մէկը ևւ Արարատեան երկրի իշխանը՝ Աղուանից Վարադաբերցի Ժամանակակիցը։

Ի մի ամփոփելով մեր բաղդատութեան արդիւնքը, կարող ենք եզրակացնել, որ ս. Գրիգորը մեռնելով Թաղուել էր իւր հայրենի սեպականութիւն Թորդան գիւղի եկեղեցում։ Հինգերորդ դարում նրա նշխարները պաշտամունքի առարկայ են դարձել և այնուհետև նրա մասերը պահուել են այն եկեղեցում, ուր դահակալում էին Հայոց կաթողիկոսները³⁾։ Նօթներորդ դարում այդ նշխարները

1) Ս. Գրիգոր է գրում նաեւ Ղեւոնդ պատմագիրը. «Ներսէս շինող սրբոյն Գրիգորի»։ Ս. Պետերբուրգ 1887. էջ 44։

2) Շինութեան մասերը նկարագրելիս կտեսնենք, որ աւելի ուշ ժամանակում սեղանը սկզբնական դրութեան համեմատութեամբ կրկին անգամ մեծացրուել է. որպէս զի կարելի լինէր տեղաւորել գզրոցը։

3) Այդ շարունակում է մինչեւ մեր օրերը. Լուսաւորչի աջը Հայոց ընդհանրական հայրապետներն են պահում իրենց դահակալութեան եկեղեցիներում։

մի մասը Թորդանից թէ ուրիշ տեղից, բերել տեղաւորել են Ներսէսաշէն եկեղեցու բնմի վրայ, քարից յատուկ շինած գզրոցի մէջ՝ նրբ եկեղեցին աւերուել է, ամենայն հաւանականութեամբ մասունքներն էլ տեղափոխել են ուրիշ տեղ. թէ ո՛ր անյայտ է ¹⁾։

Մենք կարող ենք մօտաւորապէս որոշել թէ որ կաթողիկոսի օրով մասունքները բերին Զուարթնոցը, Վարադտիրոցից յետոյ Հայաստանում իշխում էր Գրիգոր Մամիկոնեանը (654—685), որ իշխան էր կարգուել Ներսէս կաթողիկոսի միջնորդութեամբ, Գրիգորի ժամանակակից կաթողիկոսներն էին, Անաստասը 666—671 թ., Իսրայէլը 671—681 թ. և Սահակը 681—706 թ., նրբ մանրագնին կերպով քննութեան ենք ենթարկում երեք կաթողիկոսների անձնաւորութեանց և գործերի մասին մեր ունեցած պատմական տեղեկութիւնները ²⁾, շատ հաւանական է թւում, որ միայն Անաստաս կաթողիկոսը կարող էր զրգել Գրիգոր իշխանին մասունքները տեղափոխել Նոր եկեղեցին, այն էլ իւր կաթողիկոսութեան առաջի տարիները, Ներսէսի մահուանից անմիջապէս յետոյ, Անաստասը, Ներսէսի կամաւոր աքսորի ժամանակ ստանձնած լինելով եկեղեցու շինութեան վերակացու թիւնը, անձամբ շահագործուած էր, որ եկեղեցին փառք ու հոգակ ստանար, մի կողմ թողած՝ որ նրա անձնական մերձաւոր յարաբերութիւնը Ներսէս կաթողիկոսի հետ իբրև նրա սննեկապանի, փոքր խթան չէր փառարանելու Ներսէսի գործերը՝ Գրիգորն էլ նրան էր պարտական իւր ազատութեամբ արարական գերութիւնից և իւր իշխա-

1) Եկեղեցու անուան փոփոխութեան վրայ զուգէ ազդել է նաեւ Լուսաւորչի Զուարթուն այլաբանական անունը, Համեմատել հետեւեալ երգը.

«Ե յես արեւու (ի հայս) արեւ ծագեցաւ մեզ արեւմտից,
 Զամպն արեգական ծածկոյթ Պետրոսեան հողմոյն հալածեալ.
 Օրիորդ մարուր հարսինն (Հռիփսիմայ) աւետիս տայր փեսային.
 Զարթիր Զուարթուն անուն (Գրիգոր) ել զարթո զմմբայսն ի մեղաց.
 Արի որ ննջէսդ ի զըրի. լուսատու լիցի քեզ Քրիստոս.
 Արեամբս ոռոգեմ (ես Հռիփս.) զերկիր հայոց.
 Դու սերմանես մշակ հոգեւոր».

Այս զեղեցիկ հատւածը առաջ է բերում Հ. Ալիշանը Արեւելք Լուսաւորութեան Հայոց յօդուածում. Բազմ. 1900. 404. 405.

2) Տես Ասողիկ, էջ 99. 400. Սամուէլ Անցի, 84. Վարդան, 97.

նութեամբ, ուստի մեծ հաճոյքով կկատարէր Անաստասի առաջարկութիւնը¹⁾։

Ե.

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.

Ներսէսը կաթողիկոսական տան և նորակառոյց եկեղեցու համար ընտրելով մեր նկարագրած բարձրաւանդակի լայն փռուած բլուրներէց մէկը, աշխատեց զարդարել շրջակայքը, Քասախ գետից ջուր բերելով և այնտեղ ծառեր ու խաղողի այգիներ տնկելով։

Աձ ջուր՝ գրում է Սեբէոսը չեւեր զգեստոյն և արկ ի գործ զամենայն վայրս առապար. տնկեաց այգիս և ծառատունկս և շուրջանակի պատաւորեաց զընակութեամբն գեղեցկադիր յաւրինուածով բարձր պարսպաւ ի փառս Աստուծոյ²⁾։ Աւերակներէ շուրջը տիրում է նախկին ամայութիւնը. մնացել է նախկին ջրանցքի և շրջապարսպի հետքերը, որ երկար տարածութեամբ շարունակւում է։ Այգիների և ծառատունկերի նկարագրութիւնը տալիս է նաև Յովհաննէս կաթողիկոսը, որը իրենից աւելացնում է, թէ ջուրը բերուել է Քասախ գետից. չայլ և կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդումարկաց ըստ պայմանի քաղաքականաց և անեալ ջուր ի Քասախ գետոյ զամենայն աւազախիտ առապար

1) Ինչպէս յետոյ կտեսնենք Գրիգոր իշխանը շինեց երկու հոյակապ եկեղեցի, Եղուարդ եւ Արուճ գիւղերում, մի եկեղեցի էլ շինեց Անաստասը իւր մայրենի Ակոռի գիւղում, եթէ սորա մասունքները առաջուց չըբէին Զուարթնոց եկեղեցին, ամենայն հաւանականութեամբ կը տեղափոխէին իրենց նորակառոյց եկեղեցիներից մէկն ու մէկը, մանաւանդ Արուճի ս. Գրիգորը, որը մինչեւ այժմ էլ կանգուն է եւ խիստ հոյակապ շինութիւն է։

2) Սեբէոս. էջ 186։

դաշտավայրն ի գործ արկանէր, անկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց¹⁾։

Ներկայումս էլ Խաչիկ վարդապետը օգտուելով հին ջրանցքի հունով, Քասախի մեծ վտակից ջուր է տարել դէպի աւերակները և շուրջ բոլոր անկել է այգի և ծառեր։

Այդ առանձնարանում, զարդարած և կենդանացրած փարթամ և լաւ մշակուած բուսականութեամբ, հետու մարդկային անմիջական ընակարաններից, Ներսէսը անցրեց իւր կեանքի վերջին օրերը և մեռնելով թաղուեց նոյն տեղը։ Ահա թէ ինչ գովասանական խօսքերով է Յով. կաթ. յիշատակում նրան։

Վիակ իբրև եկաց մեծ հայրապետն Ներսէս յառաջնորդութիւն տան իւրում ամս քսան, հրաժարեալ ի կենաց աստի, եղաւ մարմինն ի հանգստարանի անդ, զոր իւրովի իսկ յօրինեալ էր ի հիւսիսոյ կողմանէ բազմապայծառ քաւարանի և, որ ըստ արժանի աթոռոյն իւրում նախահօրն էր կարգեալ յարկ։ Եւ այսպէս երջանիկ և հռչակաւոր և հոյակապ երևեալ ի հարս, ժամանեաց ի հանգիստ անմահական կենացն ի պարս առաքելական դասուն²⁾։

Ներսէսի կառուցած հոյակապ եկեղեցին և հաւանական նաև նրան կից ընդարձակ շինութիւնները երկար ժամանակ կանգուն չմնացին։ Ոչ ճիշտ տարին է յայտնի և ոչ էլ կործանման հաստատուն պատճառը, սակայն մենք հնարաւորութիւն ունինք մի որոշ ժամանակամիջոցում հետեւել թէ որքան տևեցին նրանք և մօտաւորապէս երբ կործանուեցին։

Մ. Կաղականդացին դեռ չգիտէ նրա կործանումը. նա հիացմամբ է խօսում տաճարի գեղեցկութեան վրայ, անելով այսպիսի առասպելանման և դժուար հաւատալի մի պատմութիւն՝ իբր թէ շինութեան փողը յունաց Կոստանդին կայսրն է տուել և, յետոյ հրաւէր ստանալով, եկել է եկեղեցու օծման հանդիսին։ Նա այնքան է հիացել նրա գեղեցկութեամբ, որ շինող վարպետին առած հետը տարել է Բիւզանդիոն, որ այնտեղ էլ համանման մի տաճար շինի. բայց ճանապարհին վարպետը մեռել է և կայսրը նպատակին չի հասել³⁾։

«Սա (Ներսէս) էր հայրադիր նորին Կոստանդին և դանձիւք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հօտին ի քաղաքու դաշտի ի սուրբն Գրիգոր և ի նաւակատիս կոչեաց զթա-

1) Յովհաննէս կաթողիկոս. 442, 445։

2) Յովհաննէս կաթողիկոս. 445։

3) Մ. Կաղականդացի, էջ 235։

դաւորն Հոռոմոց, որ յաւերժ հիացեալ ընդ շինուածն ետ հրաման շինողացն զնալ զվնի իւր, զի զայն ձեն յարմարեացէ ի պալատանն: Եւ ոչ ժամանեալ գաղատանն ի ճանապարհին վախճանին:

Իններորդ դարու աշխարհաւեր երկրաշարժից յետոյ, որին զոր գնաց Դվինի հաշակաւոր ս. Գրիգոր եկեղեցին, Թովմա Արծրունու ասելով Գէորգ երկրորդ կաթողիկոսը թողնելով Դվինը տեղափոխեց ներսէսաշէն կաթողիկոսարանը՝ ԷՆԼԹՈՂԵԱՂ զընակնն ի Դուինն՝ ելեալ բնակեցաւ ի Նոր քաղաքին ի մեծ եկեղեցւոջն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի շինեալ էր երանելոյ Տեառն Ներսիսի Երկրորդի¹⁾ Հայոց կաթողիկոսին:

Թովմա Արծրունին իւր պատմութիւնը հասցրել է մինչև 930 թ. և որովհետեւ նա, յիշելով Գէորգի տեղափոխութիւնը, ոչ մի բառով չի ակնարկում եկեղեցու փաստած կամ աւերակ լինելը, կնշանակէ եկեղեցին չէն էր: Դրան ապացոյց է նաև Յովհ. կաթ. նկարագրութիւնը. սա իւր պատմութիւնը վերջացրել է 925 թ., Թովմայի պէս խօսում է միայն չէն եկեղեցուն մասին՝ Հետեապէս մինչև աւետազն 930 թ. եկեղեցուն ոչինչ չէր պատահել²⁾:

Սակայն մօտ կէս դար անցած Ասողիկը պատմում է, որ նա կործանւած էր և Հայոց Գագիկ Թագաւորը նրա նմանութեամբ մի եկեղեցի շինեց Անի քաղաքի Մաղկոցաձոր կոչւած թաղում:

Յայնմ ժամանակի, յորում ընդր լրութեամբ ամն ու մարմնանալոյ կամ մարդանալոյ Տեառն մերոյ, ի Վաղի կայսեր յաւորս, Գագիկ աբբայ Հայոց խորհուրդ բարի ի յանձին կայեալ՝ զմեծաշէն եկեղեցին, որ ի Բաղաբուղաշտի, անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ և կործանեալ՝ կամեցաւ նոյնաձև չա-

1) Պարզ սխալ է փոխանակ ներսէս Երրորդի. Թովմա Արծրունի. Պատմութիւն տանն Սրծրունեաց. Ս. Պետերբ. 1897 էջ 254.

2) Ս. Անեցի (էջ 87) գրում է «2Խ. ս. Գրիգորի վանքն այրեցաւ». Յուսիկ Եպիսկոպոսը (Արարատ. 1902 էջ. 885), այդ համարում է Զուարթնոցը. Ս. Գրիգոր անունով եկեղեցի գիտենք Բագաւանում, Դվինում, Խորվիրապում եւ Վաղարշապատում. Դվնի եկեղեցին փայտից լինելով մի անգամ վառել է. չգիտենք ինչից էր շինւած Խորվիրապինը եւ Բագաւանինը, բայց Զուարթնոցը ամբողջովին քարից լինելով՝ վառելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկար: Հաւանական է կարծել, որ վառելի է Բագաւանի ս. Գրիգորը (Ղ. Փարբեցի, ՀԶ.), որովհետեւ նա իբրեւ վանք յայտնի էր իւր միաբաններով եւ մի անգամ Աբղիմիք ամիրայի Մահմետ զօրականի հրոսակներից աւարի է ենթարկել եւ միաբաններից զրկել: (Ասողիկ, էջ 155. Ս. Անեցի, էջ 85).

փող և յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անույ, հիմնարկեալ ի կուսէ Մաղոկցաձոր ձորոյն ի բարձրալանդակ տեղւոյն, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ, վիմարդեան, կոփածոյ վիմօք մանուածո քանդակաւ յօրինեալ, լոյսանցոյց պատուհանօք, երբակի դրանց դրանդեօք, սքանչաւ տեսելամբ գմբէթաւորեալ, գունակ գերամբարձ և երկնաման գնդին¹⁾։

Փրկչական հաղարթուականին Գազիկը ընդօրինակեց Զուարթնոցը և այն ժամանակն ալիւեալ և կործանեալ էր։ Սակայն պատմագրի խօսքերը անորոշ են. կործանումը կարող էր տեղի ունենալ նաև ընդօրինակութիւնից մի քանի տարի յետոյ, Յամենայն դէպս եկեղեցու կործանման ժամանակը 925—930 թուականից առաջ չէր և ոչ էլ 1000 թուականից յետոյ, Միակ պատմագիրը Մխիթար Այրիվանցին է, որ յայտնում է թէ եկեղեցին կործանել են տաճիկները (այսինքն արաբները) և թէ Գազիկի շինածն էլ կործանել է տաճիկներէրոյդ դարում²⁾։

Գազիկի եկեղեցու աւերակները անձեռնմխելի մնում են. 1903 թ. նոցա վրայ ուշադրութիւն դարձրեց լուսանկարիչ և դերասան պ. Վրոյրը և 1904 թուի ամառը գնալով այնտեղ, անձամբ դիտեցինք։ Աւերակները ահագին կոյտ են, որի մէջ կանգուն մընացել է սիւնանման պատի մի կտոր, մայր տաճարի սիւների ցըցւած մասերը և պատերից շատ աննշան մաս։ Դուրս մնացած երեսւցող քարերի վրայ չկայ Զուարթնոցի համապատասխան քանդակներ, այդ կարող էին երևան հանել պեղումները։ Սիւնադարդի երկու խոյակը ընկած էին քարակոյտում եւ դռն էին որ իրաւունք են տալիս կարծելու, որ իսկապէս աւերակների այդ կոյտն է Գազիկի ձեռքով շինած եկեղեցին։ Խոյակները ըստ երևոյթին նման են Զուարթնոցի խոյակներին։ Բայց արուեստով խիստ տարբեր են։ Արակը քառանկիւնի է. երկու ուղրակները կամ խոյերը և նոցա միջի մեղալեօնը ներկայացրած են երեք իրար հաւասար և համակենդրոն շրջանների օրնամենտ. զամբիւղը հիւսւածք չունի, այլ մաքուր տաշած է և շրջանակաձև է։ Այդ եկեղեցու պեղումը անհամեմատ հեշտ դործ է, որովհետև այնպիսի ծանր աւազի շերտ չկայ հաւաքւած և երևում է, որ էական մասերից շատ բան չպիտի

1) Ասողիկ, էջ 282. տես նաեւ Մ. Անեցի էջ 104.

2) Մխիթար Այրիվանցի էջ 68. 74. երեւի նոյն աղբիւրից է Կ. Գանձակեցին հաղորդում. «Եփեսաց (Ներսէս) Սուրբ Գրիգոր զարմացուցին տեսողաց. որ յետոյ աւերեցաւ ի տաճկացն» էջ 34.

կորած լինի փուլքի զանգւածների մեծագոյն մասը խոշոր բեկոր-ներով շրջած է եկեղեցու դէպի հարաւային կողմը:

1905 թուին ամառը մենք այցելեցինք պր. Մառի նոյն թուին սկսած պեղումները. աշխատանքները կիսատը էին, չէր բացւած և մաքրւած շինութեան ամբողջ յատակը. կիսատը նա լրացրել է հետեւեալ ամառը: Բացած մասերը եկեղեցու հիմնական պատկերը վերականգնելու համար առերեսոյթ աւելի նիւթ չէին տալիս քան Զուարթնոցի աւերակները.—պատերը և սիւններից մի քանիսը կանգուն էին. նոյն իսկ պահել էին սիւնների վրան խոյակներ, բայց տակաւին չէր երևում թէ այդ սիւնների վրայ վերին յարկը և զմբէթը ինչպէս էին դասաւորւած: Հետեւեալ տարւայ պեղումները անշուշտ շատ միջոց կտային լրացնելու այդ թերին և իսկապէս գտնւել է եկեղեցու մոզելը Գազիկ թաղաւորի ձեռին բռնած: Բացի այդ որովհետեւ պեղման ժամանակ ճարտարապետ Թորոմանեանը ներկայ էր և հետամուտ էր ամեն մի մանրամասնութեան, ուստի պէտք է հաւատալ, որ երբ պր. Մառը լոյս կածի իւր աշխատութիւնների ուսումնասիրութիւնը, կարելի կլինի բաղդատութեամբ վերականգնել նաև Զուարթնոց եկեղեցին իւր մանրամասնութիւններով:

2.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ.

Նորագոյն աշխատութիւններից առաջի տեղը թէ ըստ աւագութեան և թէ ամփոփ պարունակութեամբ պատկանում է Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանցին: Նա իւր Ստորագրութեան առաջին հատորում¹⁾ ի մի է հաւաքել մեր յիշած պատմագիրների հազորդածները և անձամբ այցելելով աւերակները, համառօտ ներկարգրել է նոցա իրական վիճակը: Էի հարաւակողմն ճանապարհին՝ որ տանի յերևան քաղաք, կան այժմ և երևին իսկ որպէս հիմունք եկեղեցւոյն, և աւելի քան զմարդաչափ՝ բարձրութիւնը

1) Յ. եպիսկոպոս Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զաւառացն Արարատայ. Էջմիածին, 1842 էջ 285—290:

սեանցն զուրկ յարտաքին կոփածոյ քարանց: Նմանապէս երեին և հիմունք պարսպի նորա և բրգացն (?) և առ նովաւ սենեկացն իսկս¹⁾:

Ապա հ. Ղևոնդ Ալիշանը Այրարատի (244—246) մէջ, ընդհանրապէս կրկնելով Շահխաթունեանցին, տաճարի աւերման մասին մի ենթադրութիւն է անուամբէ արարները Հայաստանը և Հայոց եկեղեցիները աւերել և կործանել են երկու անգամ, և օթներորդ դարու կիսում և իններորդի սկզբում. այդ վիճակից չէին կարող խուսափել Ներսէսի փառահեղ շինութիւնները²⁾: Սակայն, շարունակում է նա, որովհետեւ Յովհաննէս կաթողիկոսը տաճարորդ դարու կիսից ոչինչ չի յիշատակում տաճարի աւերման մասին, ուրեմն պիտի կարծել, որ առաջի աւերումից յետոյ եկեղեցին նորից նորոգւել է:

Մեր հայեացքով հ. Ալիշանի ենթադրութիւնը զուրկ լինելով փաստական հաստատութիւնից, համոզեցուցիչ չէ:

Հայ պատմաբանները խօսելով Հայաստանի բազմաթիւ եկեղեցիների մասին, շատ հազւագիւտ դէպքում են այնպիսի գովասանքներ շոյալիլ ինչպիսին շոյալում են ա. Գրիգորի եկեղեցուն: Գովաբանել են այսպիսի մակդիրներով և դարձուածներով. բարձր տիեզերածովք և չմնաղ գաւմանալեօք արժանի աստուածային պատկոյն (Սեբէոս), մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարկ, աստուածակեօք փառախ (Յովհ. կաթողիկոս), բազմապայծառ եկեղեցի, գաւազան յօրհնուածով (Առողիկ), բազմապայծառ փառախ, ընդ որ յաւերժ հիացեալ (իմա կայսր յունաց) (Մ. Կաղականդաղի), գաւմացուցիչն տիեզերաց (Մխիթար, Սամուէլ և Կիրակոս): Այդպիսի մեծ յափշտակութիւն հների կողմից ընական զօրեղ հետաքրքրութիւն շարժեց նաև նորերի մէջ: Հ. Ալիշանը ենթադրում էր, որ թէև թշնամու ձեռքը աւերել է կենդանատիպ քարերը, լայլ անհնար է թէ որպէս զսառն յամարանի լուծեալ ջնջեալ իցեն իսպառ ամենայն դրուակքն և քանդակքն և մեծ փափագ էր յայտնում, որ պեղեն աւերակները, հրապարակ հանեն նախնեաց ճարտարա-

1) Արդեօք Շահխաթունեանի յիշատակած պարսպներն ու բուրգերը այն աւերակները չեն. որը մենք համարեցինք հին քաղաքի աւերակներ ու բուրգեր. որոնք սակայն հին են Զուարթնոցի աւերակներից.

2) M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft եւլն. Marburg 1905 էջ 62. ցոյց է տալիս, որ արարները երբեք առանձին մոլեռանդութեամբ չեն վերաբերել ղէպի քրիստոնեաների եկեղեցիները եւ անխնայ եւ առանց պատճառի կործանել այդ շինութիւնները:

պետական արուեստի գեղեցիկ հիւսածները Բացի այդ, նա յոյս ունէր, որ փորելով արձանագրութիւններ երևան կգան և կնպաստեն շինութեան թուականն և այլ մանրամասնութիւններ ճշտելու¹⁾։

Վաղուց ի վեր ամենքի աչքի առաջ, Գէորգեան ձեմարանի բակում, ընկած էին Ներսէսի շինութեան բեկորները—չորս մեծ միակառու սե քարից պատրաստած խոյակներ, վրաները փորագրած շինել տուող կաթողիկոսի անունը, յուսարէն գրերով և լեզուով Միանգամայն մոռացւած էր, թէ երբ, որտեղից և ինչ նըպատակի համար էին այդ խոյակները բերել ձեմարանի բակը, շատ քչերն էին նրա վրայ ուշադրութիւն դարձնում։ Եւ ահա 1890 թ. գերմանացի գիտնական Յովսէփ Սարժիզովսկին, որ էջմիածին էր եկել տեղեւորացի ռուսախոսներու հայ-բիւզանդական գեղարուեստի յիշատակարանները, առաջինը հարկաւոր ուշադրութիւն դարձրեց այդ խոյակների վրայ և ճշտութեամբ սահմանեց նոցա ծագումը և պատկանելիութիւնը։ Նա նոցա նկարը հրատարակեց իւր «Ա. Էջմիածնի Աւետարան» գերմաներէն լեզուով գրած և յետոյ հայերէնի թարգմանած աշխատութեան մէջ²⁾ և ուղիղ կերպով հաստատեց, որ այդ խոյակները Ներսէսի եկեղեցու մասերն են։

Այդ հանգամանքը դէպի Զուարթնոցի եղած հետաքրքրութիւնն աւելի զօրեղացրեց և 1893 թ. ամառը, տողերիս գրողը ձեռնարկեց փորել աւերակները։ Պեղումը սկսեցինք հարաւային կողմի առաջի, այսինչն հիւսիս-արևմտեան սեան մօտից, հասցրինք մինչև եկեղեցու յատակը, բաց արինք միայն սեան դէպի եկեղեցու ներսը նայող կողմը. բայց ստիպւած եղանք կանգ առնել, որովհետև չէինք մտածել նախապէս օրինասահման թոյլտուութիւն խնդրել և ստանալ։

Վերջապէս պեղումը սկսեց Սաչիկ վարդապետ Դատեանը։ Նա աշխատեց հինգ տարի։ Ընդհատումներ տեղի էին ունենում, գործը առաջ էր գնում կամաւոր նւիրատուութիւններով և նպաստներով. նա ստիպւած էր յարմարել եկամուտի առատ կամ նուազ բղիտող հոսանքին։ Մանաւանդ առաջի երկու տարին չափազանց մեծ էր նրա եռանդն ու ոգևորութիւնը, որովհետև բահի իւրաքանչիւր հարած աւերակների կոյտերի տակից մի նորութիւն էր

1) Այրարատ, 246։

2) D-r Iosef Strzygowski, das Etschmiadziner Evangeliar, Wien, 1894։ Հայերէնը տպեց 1893 թուին։

լոյս հանում, այցելուների թիւն էլ գնալով աճում էր, ըստ այնմ աճում էր եկամուտը: Վերջի երեք տարին համեմատաբար քիչ դործ կատարւեց. ինչիկ վարդապետը մասամբ զբաղւած էր շրջակայքի հողերը մշակելով և այգիներ տնկելով. պակասեց նաև այցելուների թիւը:

Պեղումների սկզբից ինչիկ վարդապետը վանքից տեղափոխւեց աւերակների մօտ, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենայ թէ աշխատանքը կանոնաւոր առաջ տանելու և թէ հսկելու երևան եկող գիւտերի վրայ: Հեշտ չէր էջմիածնի վանքից չորս վերստ տարածութիւն Արարատեան դաշտի սաստիկ շրջերին երթևեկութիւն անել. ուստի նա գիշեր ու ցերեկ մեծ մասամբ այնտեղ էր մնում: Ամառը պատասպարւում էր աւերակի վիթխարի բնկորներէ շւաքում, իսկ ձմեռը իւր փորած ստորերկրեայ սենեակներից մէկի գլուխը մի կերպ ծածկել էր և այնտեղ էր ապրում: Միայն վերջին երկու տարին իր համար ժամանակաւոր բնակարան շինեց:

Մեծ էր նրա տոկունութիւնը և խիստ արդիւնաւէտ եղաւ նրա աշխատանքը: Կմոռացւին թեր և դէմ խօսակցութիւնները և Զուարթնոց եկեղեցու ճարտարապետական հարստութիւնը կմնայ անկորուստ իբրև գեղեցիկ յիշատակ արտայայտւած հայ հողի վերայ, հողի կոյտերից հրապարակ հանւած ինչիկ վարդապետի ջանքերով:

ՍԵՊԱՉԵՒ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Խաչիկ վարդապետը պեղումը սկսել է արեմտահարաւային անկիւնից, որտեղ բլուրը այնքան էլ բարձր չէր և ուսող ու խիճ քիչ կար հաւաքուած: Առաջուց մասամբ վարժուած լինելով պեղումներին՝ խաչիկ վարդապետը խնամքով հետևում էր ջոկելու ամեն մի արժէք ունեցող բնկոր, օրնամենա ունեցող քար:

1900 թ. յուլիսի 11-ն նրա ամենայայտնի օրն էր. նա գտաւ մի մեծ քար սեպածև արձանագրութիւնով: Քարը ընկած էր, դըրութեան կողմով դէպի գետինը շրջած, հարաւ-արեմտեան դռան մօտ: Նա բաւական բարձր կոթող է, տափակ միակողմուր քարից, 2,70 մետր երկար, 0,63 մետր լայն և 0,36 մետր հաստ: Վրայի արձանագրութիւնը բաղկացած է 47 տողից: Քարի վերին մասը կիսաշրջանաձև է, իսկ ներքինը բարակացրած և երկու կողմից կտրւած է, որպէս զի այդ մասով ամրացնւի մեծ հիմնաքարի, կամ խարսխի մէջ: Ընդհանուր տեսքը յիշեցնում է հայկական խաչքարերը, կամ մահմեդական գերեզմանների ցից ցից զլսաքարերը: Արձանաքարի խարխիւր չի երևացել, անկարծիք նա այստեղ է բերւել ուրարտեան որևէ շինութիւնից և խարխիւր կամ սկզբնական տեղումն է թողնւել, կամ կոտորուելով բերել գործ են դրել և կեղեցու շինութեան մէջ: Քարը սև բազալտ է, կամ ամենակարծր հրաբխային քար և նման է Արարատեան դաշտում և շրջակայքում գտնւած սեպածև արձանագրութիւնների համար գործածած քարերին: Երբ շինութիւնը փել է, փասուել է նաև այդ քարը, մօտաւորապէս միջից ճեղքւելով, բայց գրութիւնը շատ չի տուժել:

Հ. խաչիկը ըստ արժանոյն գնահատելով գիւտի մեծ արժէքը, շտապեց նրանից հանած լուսանկարը և էստամպածը (ծծան թղթի արտատպութիւնը) ուղարկել Ս. Պետերբուրգ Կայսերական Հնագիտական Յանձնաժողովին, Մ. Վ. Նիկոլսկուն՝ Մոսկվա և գերմանացի ուսումնական Լեմանին՝ Բեռլին, Բենեդակին վրայ աշխա-

տեղ են Կ. Բասմանեանը և Յովսէփ վ. Սանտալճեանը¹⁾, բնուագրագէտներից միայն պ. Բասմանեանն է դժուար վերծանելին վերծանելի համարել և արձանագրութիւնը ծայրէ ի ծայր կարդացել, միայն մի տեղ հարցական նշան դնելով (Արարատ, էջ 225, 226)²⁾, միւսները խիստ զգուշաւոր՝ առ այժմ տուել են արձանագրութեան ընդհանուր միտքը:

Ըստ Լեմանի, Սանտալճեանի և Գոլենիշչեվի վերծանութեան, որ իրար շատ նման է, արձանագրութեան հնարաւոր թարգմանութիւնն այս է. Մենք տողէ տող կտանք չորս մասնագէտների ընթերցւածները: Դոցանից ամեն մէկը միւսներից անկախ է կարդացել արձանագրութիւնը և, ինչպէս համեմատութիւնից կտեսնուի, էսպէս բաւական իրար նման են:

6. վ. Սանտալճեան	Լեման	Գոլենիշչեվ	Կ. Բասմանեան
4 (դէք) Գ-դգդ-թ 3-դ 4—6 «ն-ւդդիւն. 3-դ 4—6 «ն-ւ- 4 Ա. «ն-ւդդ. 3-ն-ւն	3-ն-ւն բազմա- աշխարհի տէրը դու առաւանդու- աշխարհի այս		
Թեանց. զայս Թեանց. Արդդ-թ Թեան. բազմա- 2 Արձանը Թուա	Թուա. Արդդ-թ Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-		
2 վեժ փոքեւ (այր) Թուա. Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-	Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-		
5 (այր) Արդդ-թ Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-	Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-		
4 (դէք) Գ-դգդ-թ 3-ն-ւն Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-	Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-		
5 (այր) Արդդ-թ Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-	Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-		
6 (այր) Արդդ-թ Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-	Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-		
7 (այր) Արդդ-թ Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-	Թեան. բազմա- 3 Արդդ-թ Թեան շի-		

4) Արձանագրութիւնը փորձել են կարդալ B. C. Голенищевъ, Надпись Дравне-Вавскаго царя Русы П-го, Записки Вост. Отд. Имп. Русск. Археол. Общества, т. XIII (СПБ. 1900 г.) էջ 086—092 երկու տախտակով. C. F. Lehman, Die neugefundene Steleinschrift Rusas II. von Chaldia, Zeitschrift d. Deutsch. Morg. Ges. 65, Band. I, 1 Heft (Leipzig 1902) էջ 104—115. մի տախտակով. Գ. Կ. Բասմանեան, Զուարճնոց եկեղեցու բեւեռածել արձանագրութիւնը. Արարատ. 1901 էջ 223 (տես նաեւ Արարատ. 1900 էջ 580 արձանագրութեան լկարը) եւ ֆրանսերէն լեզուով. La stèle de Zouarithnotz, Recueil XIII, 1901. Յովսէփ վ. Սանտալճեան, Բազմավէպ. 1904 էջ 20—24:

2) Լեմանը Բասմանեանի մասին գրում է. «Թարգմանութեան մէջ կան յաջող տեղեր. բայց նա մեր գիտութեան ներկայ վիճակում անհիմն զտահուութիւն է յանձն առել ամբողջովին թարգմանելու արձանագրութիւնը»:

- տիայ—որդի.
6 առե. զերկերն
Քուրդա խուսքի.
7 Իստանբուլի քաղ-
աքի վիճակն
այնորիկ՝
8 Ուլերկի տաճար
զմարդիկ
9 Կոստան (Գիք)
Քաղաքի ամեն-
նայն. ուրիշ վը-
տարացի:
40 Եւ զայսոսիկ փայ-
տեայ աւազանն
44 Կանգնեցի. 6
փայտաշէն գիւ-
ղըս (փայտ).
զտաւս և
42 Ձանաւան աշու-
ցիկ կանգնեցի
43 Քաղաքն շինե-
ն. թիւնն աշու-
ցիկ և աւարտ
հագացայ:
44 Արմանգրուժիւն
մի առ գետնի
ժողովրդան
(այլ) Գանա-
նիտաւ
45 Կառուցի. ու այ-
նորիկ զանուն
46 (Կոնստանդնուպոլիս)
հրամանն (այլ)
Ռուստայի
47 Կուսեցի զերկա-
ցիս վասն ար-
ձանագրութեան
արքային մեծի:
48 Գանն մի (Գիք)
Քաղաքի
49 Մաքրութեան —
առաջի. (այլաբ-
մի) (Գիք) Քաղ-
աքի
20 (Կոնստանդնուպոլիս)
Զեմարտաւ.
չորմանեցին (?)
(5) Ռուստան, Ար-
գիտի որդին (6)
յայտնում է. և եւ
նուանեցի Կուսա-
լիկի աշխարհը:
Յոչ 7—9 միտքը
առկանն աւարտ է:
չորմանեցին (?)
(5) Ռուստան, Ար-
գիտի որդին (6)
յայտնում է. և եւ
նուանեցի Կուսա-
լիկի աշխարհը:
Յոչ 7—9 միտքը
առկանն աւարտ է:
40 Եւ այս լինի
44 Կանգնեցի. 6
և կաշիքի ծառե-
րով պարտել մը:
42 Կարա կենդանում
անկեցի:
43 Մի քաղաք Երա-
կենդանում հա-
տարաւ համար
44 Իշխարանի գետն
լրման մը
45 Կեղեկ առ. և
գինեմեք — յա-
նուն
46 Ռուստայի (հրամա-
նաց) զործադր-
ութեան —
47 Ընդունեցի: Ջըր-
մանի առաջի կա-
րդան (sar(?)—da-
ru-ni-a-ni) (15)
և լինեցի ...
48 Կաղաքի Աստուծայ
համար դառնակ մը
49 Կարմին զանգ
Ուրա մը Կաղ-
աքի Աստուծայ
20 Զանի աշխարհ մը
Թեյնպա Աստու-
ծայ, աշխարհ մը
Արգիշի Աստուծայ
24 Իբր ընծայ ներ-
կայելով այդ առ-
աւանդեցան:
22 Զրի աւազանի ա-
ռաւանքեան հա-
մար
25 Ուլ մը պիտի է
չանկ Կաղաքի առ-
աւանդայ:

20 Ուխտաբ մի (դեք)

Արդիկեայ:

21 (դեք) Գաղղիտի՝

դեքն է բար-

ձուռն՝ հոգի?

22 ...? Գիտի, հոգ

էդ:

25 (եղի) Դատադ:

(Աստուածք)

Գաղղիտաց որ-

աւաղաց՝

24 Ուխտաբ մի (դեք)

Գաղղիտայ՝ 4 ու-

խաբ ...?

25 Աստուածք Գաղ-

ղիտաց ...?

26 (այլ) Դատաւորաց

Ռուչաւայ՝ (այլ)

Արդիտեայ՝—

արդաւայ:

27 (արգայի) Հոգի:

արգայի յաղթ-

դի: արգայի

28 (երկեր) Աստուայ:

արգայի: (եր-

կեր) Բիւնեւ:

29 արգայի արգ-

յից: Բնակելայ

50 (է — քաղաքի)

Յուսպայ: քա-

ղաք (?) Լուսպ:

54 (այլ) Ռուչաւ՝

(այլ) Արդիտ-

աւայ—արդի:

52 ասէ. Ուր-արգ զայս

արձանագրու-

թեան — զիւրմի

53 քանդի: ար-ար

դիւր-մի բուռնայ:

54 ար-ար զրոց զէ-

տաղս քանդի:

55 ար-ար բուռն-

թեանի բիւն:

56 ար-ար ...? Բիւն

57 ար-ար արիւն Բիւն

սեպակեանի զար-

58 Եւ լիւնցի, ար-ար

3-ը 25 ար-ար:

3-ը 26—50 Էլիար

Բաղաւորի: Դեմ

Բաղաւորի: Աս-

ղայի Բաղաւորի:

Բիւնայի Բաղա-

ւորի: 3-ը (Վանի)

Էլիարի:

3-ը 54—45 Եւ-

տան, Արդիտի ար-

դի յայտնուի է:

Ով Կորեանի այս

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

Կիւն: Ով Կորեան

2(25) Գաւ Կաւրի

աստուան (Գաւ?)

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

Կաւրի Կաւրի Կաւրի

24 Ուխտաբ մի Կաւրի

աստուան: Գաւի

ուխտաբ մի Թե-

իսպայ աստուան:

25 Ուխտաբ մի Արդիտի

աստուան: Կաւրի

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

Էլիարի Կաւրի:

39 զանունն բառայ,		բան) կանգնե-	43 Ամբողջ ընտանի-
սովորութեամբ		ցրելոյ, ով	քը, թէ նրա
40 . . ? բարբառի	40 սեպհանի ա-	(59) (նրա) տեսնել	46 Աղտականները,
երկրացաց	նունը գրեթէ լինի	կոշիւացի	բուրբ յիշեն,
44 (երկիր) ընդգծմ	նա մեկը թիայնա-	(40) նրա տեսնել	47 Ձիւնն է վեր-
թիայնացաց	յից, լինի մեկը լու-	(44) . . .	ցնեն,
42 (յերկիրն) լու-	լուից. Հալոյի, Յե-	(42) . . . (Թող)	
լուիցացաց. (դիք)	խորաս, Արգիւնի,	աստուածութիւնը	
Քաղաքի,	(Գուր) աստուած-	նալդի, Յեթորի,	
45 (դիք) Յեթորաս	նիքը Թող նրա ա-	(45) Արգիւնի (միւս)	
է. (դիք) Արգի-	նունը, նրա սերմը,	աստուածները	
նիս աստուածքն	նրա յաւորգներին,	(44) նրա տեսնել	
44 . . ? զանունն նորա	երկրիս երեսից	(է) յիշատակը ?	
45 հարուածացնեն	լինին,	նրա մասին	
զնորա		(45) նրա սերմը ?	
46 . . ? առցն է		նրա ընտանիքը ?	
տանէ նորա		(46) . . .	
47 (զամենայն)		(47) . . . մասնին	
բաւա . . ? 4)		կորստանալ:	

Թէև ինչպէս նկատել ենք, բոլոր Թարգմանութիւնների մէջ ընդհանուր կէտերը իրար նման են, հետևապէս արձանագրութեան միտքը միատեսակ է ըմբռնւած, բայց ամեն մի ընթերցող կնկատի, որ ամենից զգոյշը եւրոպացի մասնագէտն է, ապա ռուսը, իսկ աւելի համարձակ են հայ վերծանողները, մանաւանդ պ. Բասմաճեանը: Այդ խնդրով պարապած չլինելով, յօգուտ մէկ կամ միւս Թարգմանութեան կարծիք յայտնել դժւարանում ենք, բայց այսօրանը գիտնք, որ չորսի մէջ աւելի մեծ հեղինակութիւն ունի գերմանացի Լեմանը և նա է ամենից զգուշաւորը: Արձանագրութեան լուսատիպ նկարը տես տախտակ XI, 5:

4) Արտագրելով այս Թարգմանութիւնը՝ մի քանի բառեր. որ բնագրում կրկնակի փակագծերի մէջ էին կամ շղագրով գրւած. մենք աւելորդ համարեցինք կրկնել եւ այդ մանրամասնութիւնները հաշի առնել:

Сѣверный придѣлъ.

Հիւսիսային կողմ.

Die nördliche Abteilung.

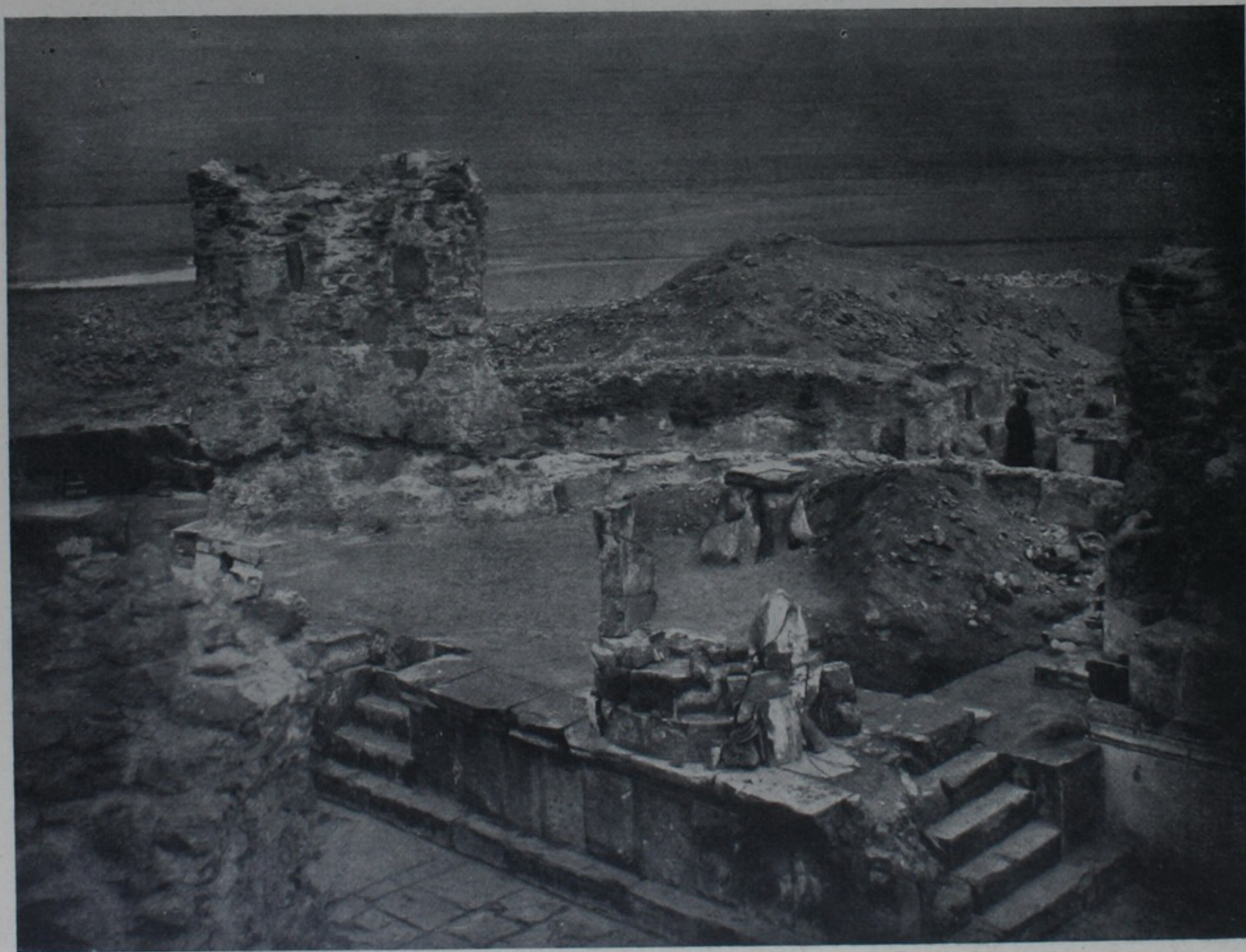
Южный придѣлъ.

Հարավային կողմ.

Die südliche Abteilung.

Восточ. придѣлъ и купель. Սրահէլ, կողմ և աւանակ. Die östl. Abteil. u. d. Taufbecken.

Алтарь.

Սեղան.

Der Altar.

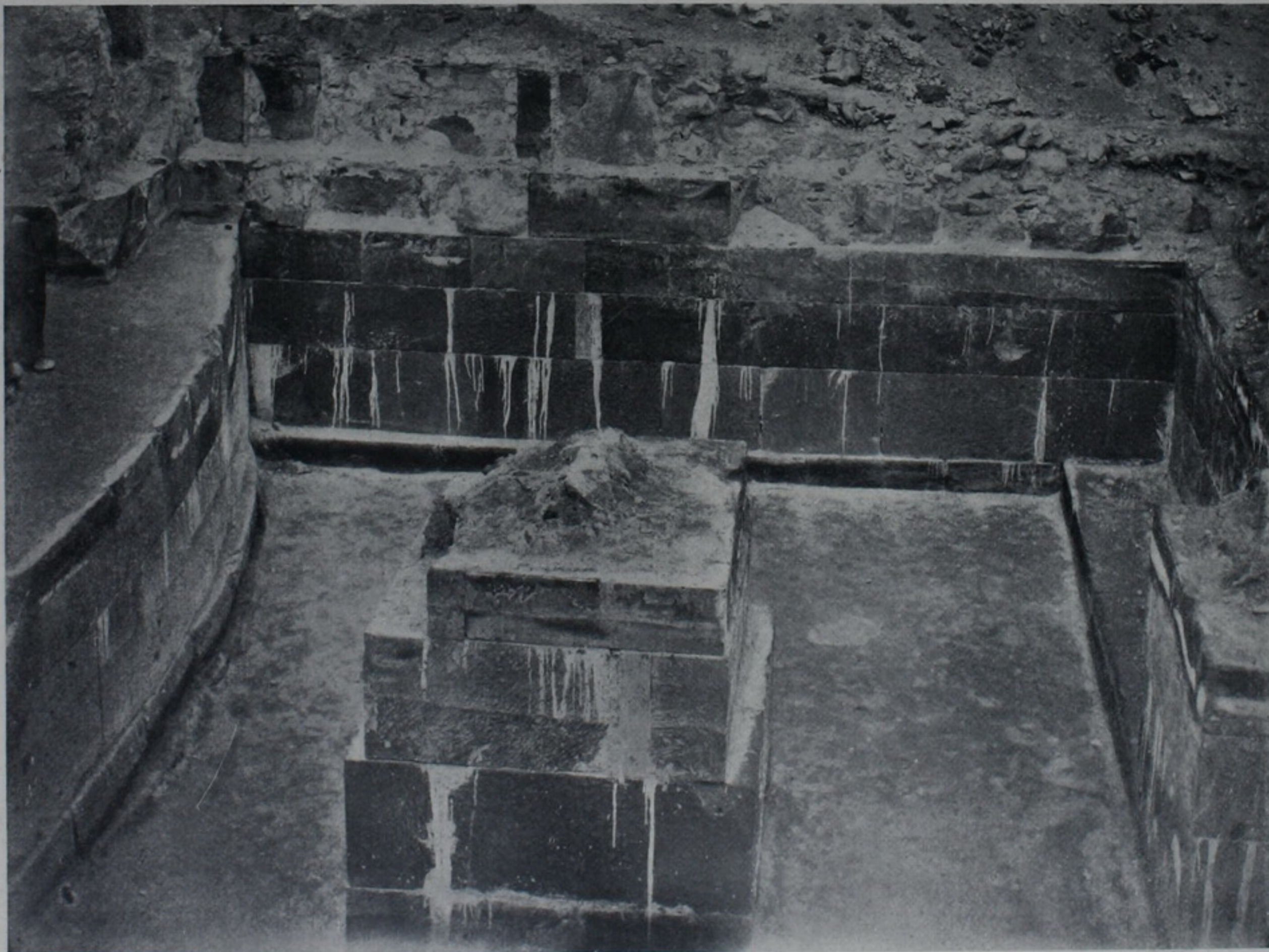
Suſum. V. Tabl.

Мозаика и рака.

Մոզաիկ և Գղրոց.

Der Mosaik und die Lade.

Пристройка съ востока.

Արևելեան շինուածք.

Der östliche Anbau.

Внутренній видъ стѣны

Ἡ εἰς τὸν ἔσωρα.

Die Wand von Innen.

Базы и капители.

Խարխուս և խոչակ.

Die Basen und die Kapitele.

Орнаменты.

Զարդերի բեկորներ.

Ornamentfragmente.

Sarm. X Tabl.

№ 1.

Орлы, онаграммы.

№ 2.

№ 3.

Արծիւ և Արժանագրութիւնք

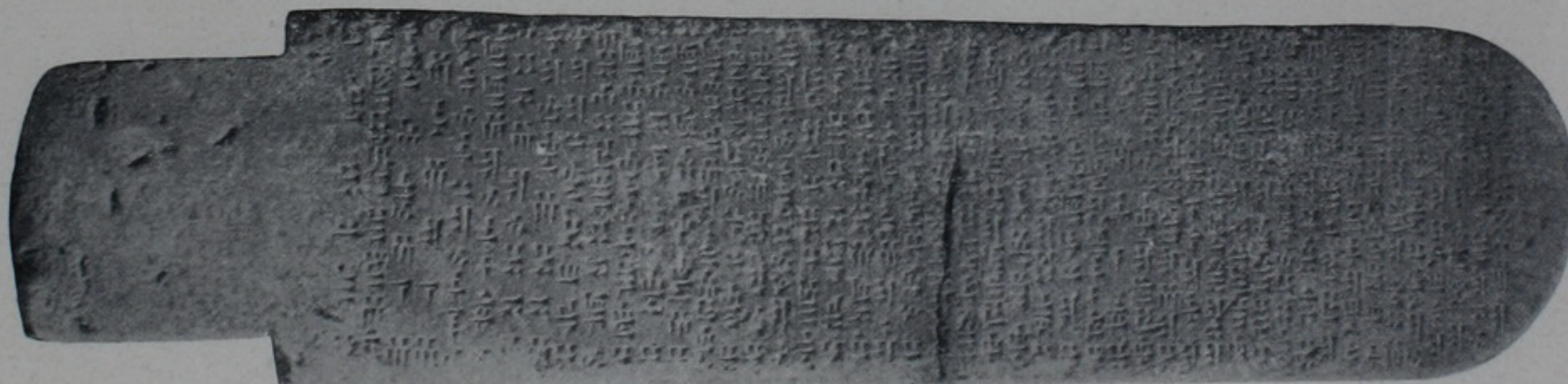
№ 4.

Die Adler, Anogrammata

№ 5.

Summ. XI. Tabl.

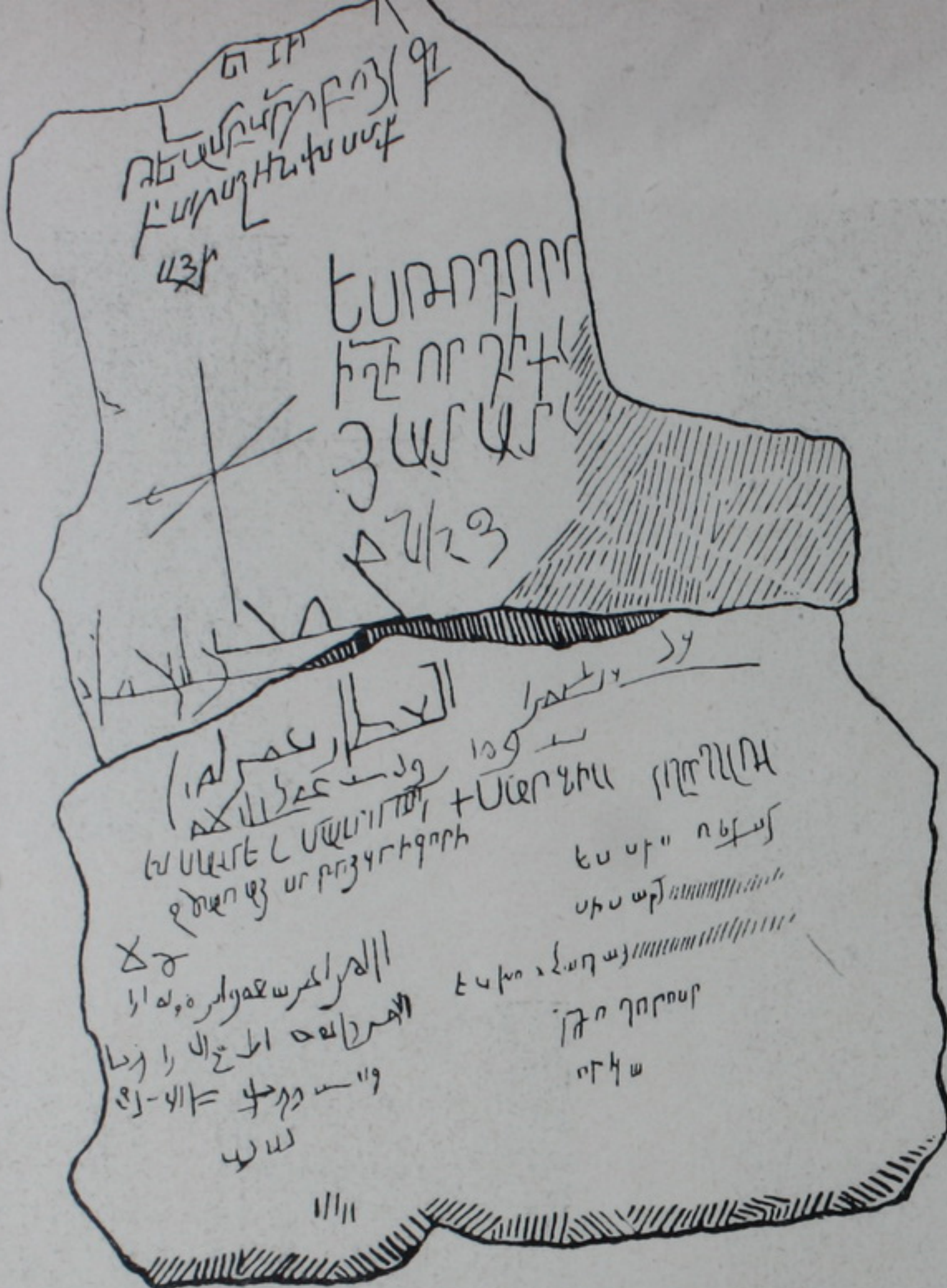

№ 6.

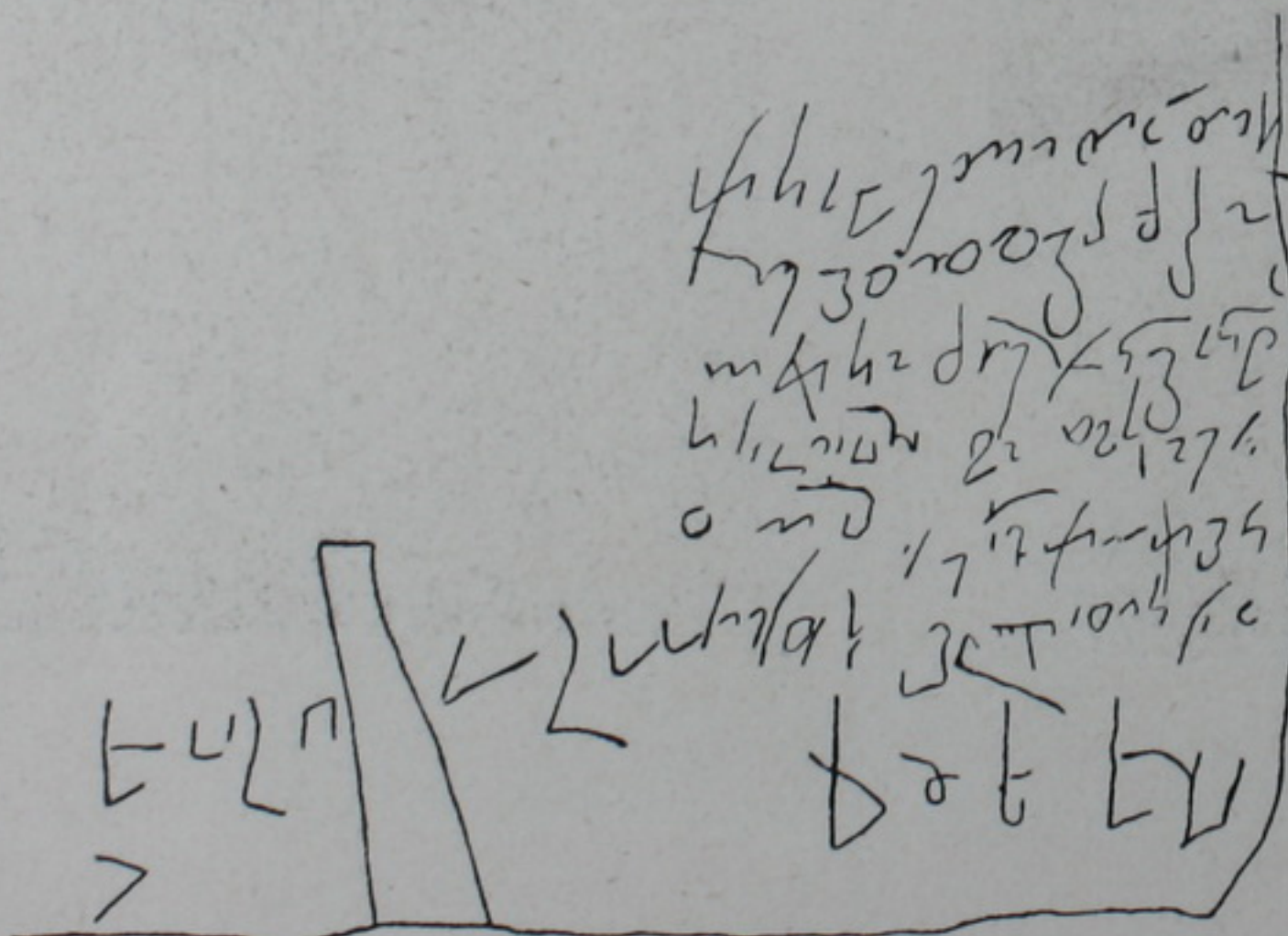

№ 7.

№ 9.

Надписи.

Գրություններ.

Inschriften.

Ե Ս Չ Ա Ր Է Տ Կ Ո Ս Ո Ւ Ն
 Ի Ր Ի Դ Ի Կ Ս Ս Կ Ո Ր Ս Կ Ս
 Զ Է Կ Դ Զ Ի Ս Կ Ս Չ Ո - Ր Ս Զ Ի
 Չ Է Կ Է Կ Է Ս Ս Է Կ Ս Ր Ի Է Ս

№ 12.

№ 13.

MTOXACTCH
 OEXAN KICMEV
 MOCH
 OIY

№ 10.

Св. Эгміадзинъ.

Ս. Էջմիածին.

Das hl. Etschmiadzin.

Св. Рипсимэ.

Ս. Րիփսիմե.

Das Kloster Ripsime.